

Egzorcizam u kontekstu identiteta kršćanstva

Sabo, Vladimir

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Catholic Faculty of Theology in Đakovo / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:120:193077>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom](#).

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Catholic Faculty of Theology](#)

**SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET U ĐAKOVU**

**EGZORCIZAM U KONTEKSTU IDENTITETA
KRŠĆANSTVA
Diplomski rad**

Mentor:

Doc. dr. sc. Drago Tukara

Student:

Vladimir Sabo

Đakovo, 2022.

Sadržaj

<i>Sažetak</i>	3
<i>Summary</i>	4
Uvod.....	5
1. Fenomenologija zla.....	7
1.1. FENOMENOLOGIJA ZLA U ANTIČKOJ GRČKOJ MISLI	8
1.2. FENOMENOLOGIJA ZLA U KRŠĆANSTVU	9
1.2.1. <i>Posljedice zlouporabe slobode razumskih stvorenja</i>	13
2. Anđeli i demoni u kršćanskoj teologiji	16
2.1. ANĐELI	17
2.2. SOTONA, ĐAVAO, DEMONI	19
3. Povijesni i religijski kontekst ranog kršćanstva.....	24
3.1. FENOMEN OPSJEDNUĆA U POVIJESNOM I RELIGIJSKOM KONTEKSTU	26
4. Identitet kršćanstva i njegov odnos prema zlu, opsjednuću i demonima.....	29
5. Egzorcizam – koncepti, teologija, pastoral	30
5.1. POVIJESNI PRESJEK IZGONA DEMONÂ U NEKRŠĆANSKIM RELIGIJAMA	31
5.2. TEOLOGIJA EGZORCIZMA U KRŠĆANSTVU	32
5.2.1. <i>Teologija i pastoral egzorcizma u patrističkom razdoblju</i>	35
5.2.1.1. Justin Mučenik	35
5.2.1.2. Teofil Antiohijski.....	36
5.2.1.3. Minucije Feliks	37
5.2.1.4. Tertulijan.....	38
5.2.1.5. Irenej Lionski	39
5.2.1.6. Hipolit Rimski.....	40
5.2.1.7. Origen	41
5.2.1.8. Firmilijan	42
5.2.1.9. Ciprijan	43
5.2.1.10. Eugenija	43
5.2.1.11. Euzebije Cezarejski.....	44
5.2.1.12. Laktancije.....	44
5.2.1.13. Atanazije	45
5.2.1.14. Epifanije Salaminski	46
5.2.1.15. Ćiril Jeruzalemski	46

5.2.1.16.	Bazilije Veliki	47
5.2.1.17.	Grgur Nazijanski.....	47
5.2.1.18.	Aurelije Augustin.....	48
5.2.1.19.	Jeronim.....	48
5.2.1.20.	Ambrozije	48
5.2.1.21.	Teodor Mopsuestijski	49
5.2.1.22.	Ivan Zlatousti	49
5.2.1.23.	Sulpicije Sever	49
5.2.1.24.	Paulin iz Milana	49
5.2.1.25.	Sokrat Skolastik	50
5.2.1.26.	Innocent I.	50
5.2.1.27.	<i>Statuta ecclesiae antiqua</i>	51
5.2.1.28.	Grgur Tourski	51
5.2.1.29.	<i>Gelazijev sakramentar</i>	52
	Zaključak	54
	Literatura.....	58

Sažetak

Egzorcizam u kontekstu identiteta kršćanstva

Diplomski rad istražuje odnos između egzorcizma i identiteta kršćanstva, a u tu se svrhu koristi Biblijom te spisima crkvenih otaca i ranokršćanskom literaturom. U radu postoji nekoliko podtema koje su povezane sa spomenutom glavnom temom. Prvo poglavlje tako proučava fenomenologiju zla u antičkoj grčkoj misli te u kršćanstvu. Drugo poglavlje iznosi angelologiju i demonologiju iz perspektive kršćanstva, ali dotiče se i poimanja duhovnih bića u drugim antičkim religijama. Treće poglavlje donosi pregled povijesnog i religijskog konteksta ranog kršćanstva, opisujući okruženje u kojem su se nalazili prvi kršćani te kakav je bio odnos pripadnika drugih religija prema njima. Zatim govori o fenomenu opsjednuća u antičkom svijetu i o uzroku njegova nastanka. Četrto poglavlje promišlja o identitetu kršćanstva, a osobito se bavi odnosom Isusa iz Nazareta i kršćana prema zlu, opsjednuću i demonima. Posljednje poglavlje govori o egzorcizmu kakav su prakticirale antičke nekršćanske religije, a naposljetku promišlja o teologiji i pastoralu egzorcizma ranog kršćanstva.

Ključne riječi: *zlo, anđeli, opsjednuće, Isus Krist, egzorcizam*

Summary

Exorcism in the context of the identity of Christianity

The thesis examine the relationship between exorcism and the identity of Christianity, and for this purpose it uses the Bible, the writings of the church fathers and early Christian literature. There are several sub-topics in the paper that are related to the mentioned main topic. The first chapter thus studies the phenomenology of evil in ancient Greek thought and in Christianity. The second chapter presents angelology and demonology from the perspective of Christianity, but it also touches on the concept of spiritual beings in other ancient religions. The third chapter provides an overview of the historical and religious context of early Christianity, describing the environment of the first Christians and the attitudes of other religions towards them. Then it talks about the phenomenon of possession in the ancient world and the cause of its occurrence. The fourth chapter reflects on the identity of Christianity, and especially deals with the relationship between Jesus of Nazareth and Christians towards evil, possession and demons. The last chapter talks about exorcism as practiced by ancient non-Christian religions, and finally reflects on the theology and pastoral practice of exorcism in early Christianity.

Keywords: *evil, angels, possession, Jesus Christ, exorcism*

Uvod

Glavni je cilj ovoga rada istražiti poveznicu između egzorcizma i identiteta kršćanstva. Od samih svojih početaka Crkva se bavila egzorcizmom. Stoga naš rad želi istražiti tu stvarnost, a ograničit ćemo se na prvo razdoblje Crkve. Zanima nas je li egzorcizam bitna oznaka kršćanstva te kako su se prvi kršćani nosili s problemom zla u svijetu? U radu uz glavni cilj postoji i nekoliko podciljeva koji su s njim usko povezani. Prvi bi podcilj tako bio istražiti narav zla i njegove uzroke u svijetu. Drugi se podcilj odnosi na analiziranje angelologije i demonologijâ. Treći je podcilj istražiti povijesni i religijski kontekst ranog kršćanstva, dok se četvrti podcilj odnosi na istraživanje fenomena opsjednuća. I peti podcilj je istražiti prakse egzorcizma kod antičkih nekršćanskih naroda.

Postoji li zlo? I što bi ono uopće bilo? Kako uopće definirati zlo? Razne su se kulture i filozofije bavile problematikom zla te davale različita tumačenja. Pitale su se je li zlo biće ili ne-biće, zatim o njegovim obilježjima i očitovanjima, te o njegovom porijeklu. Također su pokušavale dokučiti je li zlo u osnovi samo empirijski fenomen – nešto što je dano u kauzalnom, fenomenološkom svijetu našega iskustva, ili postoji dublji, metafizički aspekt nekih zala? Ostavljajući po strani filozofske rasprave o problematici zla, reći ćemo kako ipak nitko u povijesti čovječanstva nije nijekao postojanje zla u svijetu. Zlo u svijetu je realnost čovjekove svakidašnjice – od prirodnih katastrofa do različitih zlodjela (ubojstva, krađe itd.). No tko je uzrok zla u svijetu? Isključivo čovjek, ili postoji i neki drugi uzrok? Može li Bog biti odgovoran za postojanje zla? O tome ćemo promišljati u prvome poglavlju.

U drugome poglavlju govorit ćemo o duhovnim bićima – anđelima i demonima. Radi li se tek o personifikacijama i metaforama zastarjelog načina pogleda na stvarnost, ili se pak radi o zbiljski postojećim osobnim bićima?

Treće poglavlje donosi nam povijesni i religijski kontekst ranog kršćanstva. Vidjet ćemo u kakvom su se okruženju nalazili prvi kršćani, kako su se prema njima odnosile državne vlasti te pripadnici drugih religija, a nešto ćemo reći i o religijskim praksama i vjerovanjima prisutnima u tome vremenu. Zatim ćemo govoriti o fenomenu opsjednuća u antičkom svijetu, te ćemo vidjeti koji je bio uzrok njegova nastanka.

U četvrtom poglavlju promišljat ćemo o identitetu kršćanstva, a osobito će nas zanimati odnos kršćana prema zlu, opsjednuću i demonima.

Posljednje poglavlje nosi naslov *Egzorcizam – koncepti, teologija, pastoral*. Prvo ćemo vidjeti kakav su egzorcizam prakticirale antičke nekršćanske religije, dok ćemo u drugome dijelu govoriti o teologiji i pastoralu kršćanskog egzorcizma, a u tu svrhu koristit ćemo se Biblijom te spisima crkvenih otaca i ranokršćanskom literaturom. Vidjet ćemo je li egzorcizam ranim kršćanima bio nešto neuobičajeno, sablažnjivo, ili im je to bila uobičajena pastoralna aktivnost. Zanima nas tko je sve od kršćana sudjelovao u izgonu demonâ: samo svećenici, ili su to činili i laici? Jesu li biskupi vršili egzorcizme? Vidjet ćemo kako se razvijala praksa egzorcizma te koje je sve geste uključivao. A saznat ćemo i kad su nastala ograničenja u obavljanju egzorcizma.

1. Fenomenologija zla¹

Čovjek se oduvijek pitao zašto postoji zlo u svijetu? Pitanje o porijeklu i smislu zla nadilazi okvire religija, i odgovor na ovo »vječno« pitanje zanima svakog čovjeka, bez obzira na vjersko opredjeljenje i kulturu. No prije nego što započnemo promišljati o ovome pitanju, potrebno je definirati što je to uopće zlo?

Pojam *zlo* je, vjerujem da ćemo se složiti, izuzetno teško definirati. Neka općenita i široka definicija zla mogla bi glasiti: zlo je sve ono što je negativno i destruktivno u životu.² Zlo može biti manjih ili većih razmjera, no nitko ga ne može u potpunosti izbjeći niti ignorirati. Možemo reći kako se zlo ne spoznaje gledajući u njega, nego otkrivajući dobro koje je zlom uništeno.³

Većina suvremenih filozofa religije slaže se da postoje dvije temeljne vrste zla, pa tako razlikujemo: 1) prirodno ili fizičko zlo i 2) moralno zlo.

Prirodno ili fizičko zlo obuhvaća sve ono što smatramo zlom na fizičkoj razini (npr. prirodne katastrofe, bolesti, te fizički nedostaci i deformacije). Dakle, tu ubrajamo sva zla na koja ljudski faktor, čini se, nije mogao utjecati.⁴

Moralno zlo bilo bi ono što kršćanstvo naziva grijehom. Takvo zlo nastaje zbog zlouporabe čovjekove slobodne volje, odnosno zbog pogrešnih izbora koje ljudi donose. Tu bi se radilo, naime, i o posljedicama grijeha, a one se pak očituju na individualnoj dimenziji, socijalnoj dimenziji, te na prirodi. Moralno zlo bilo bi, prema tome, i npr. bolest koju je, na nedužnoj osobi, prouzročila druga osoba svojim nemoralnim djelovanjem. Tu bismo ubrajali i posljedice čovjekovog nemoralnog djelovanja na prirodu. U moralno zlo, dakle, ubrajamo sve posljedice čovjekovog nemoralnog djelovanja.⁵

»U suvremeno doba sve je jasnije koliko je tanka linija između fizičkog i moralnog zla. Najčešće se te dvije razine miješaju.«⁶

Harry Emerson Fosdick zaključio je: »Jednom sam odlučio da ne mogu vjerovati u Božju dobrotu uz istodobno postojanje zla u svijetu, no onda sam naišao na još jedan

¹ Nećemo iznositi svu problematiku zla ni teodiceje jer to nije niti cilj ovog rada.

² Usp. N. TRAKAKIS, *The God Beyond Belief. In Defence of William Rowe's Evidential Argument from Evil*, Dordrecht, 2007., 23.

³ Usp. A. VUČKOVIĆ, Spoznaja zla, 14. listopada 2021. Dostupno na: <https://www.svjeterijeci.ba/kolumne/spoznaja-zla> (20.8.2022.).

⁴ Usp. A. GOLUBOVIĆ, J. KOPAJTIĆ, Problem zla u suvremenoj analitičkoj filozofiji religije. Zlo kao mogućnost za postizanje dobra, u: *Nova prisutnost* 10(2012.) 2, 235-248., ovdje 239.

⁵ Usp. *isto*, ovdje 239-240. 245.

veći problem: Kako na osnovi nepostojanja Boga gledati na dobro u svijetu? (...) Vrlo je velik misterij zla na osnovi dobrog Boga, no na osnovi nepostojanja Boga misterij je dobra nemoguć.«⁷

Postavljamo si pitanje: Je li zlo stvorio Bog? Ili ga on samo dopušta? Vidjet ćemo kako su o tome promišljali antički mislioci i teolozi prvih kršćanskih vremena.

1.1. FENOMENOLOGIJA ZLA U ANTIČKOJ GRČKOJ MISLI⁸

Antički grčki pjesnici navode nekoliko različitih podrijetla zla u svijetu: volja bogova, zatim ljudsko neznanje i sklonost strastima, a često navode kako se radi o tajanstvenim djelima sudbine i nužnosti.⁹

Platon je prvi grčki filozof koji je inzistirao na tome da se zlo, osim ako nije služilo kao kazna za grijeh u svrhu ispravljanja čovjeka, ne bi moglo pripisati bogovima.¹⁰ Tako Platon u drugoj knjizi *Države* piše: »Nije dakle dobro biće uzrok svemu, nego samo dobru jest uzrok, a zlu nije. (...) Dobru je uzrok samo bog, a zlu treba nešto drugo tražiti kao uzrok a ne boga.«¹¹ U *Timeju* Platon iznosi dualistički prikaz podrijetla svijeta. Prema Platonu ne postoji jedan, svemoćan, i savršeno dobar prvotni uzrok koji je odgovoran za sve što postoji, već postoji i drugi prvotni uzrok koji je odgovoran za zlo u svijetu, uključujući i moralno zlo. Zlo naime ima svoj uzrok u prvotnom neredu u kojemu se svijet nalazio prije nego što je bio uređen, te je ono zapravo manjak reda. Stoga je zlo sve ono što upropašćuje i oštećuje.¹²

Nadovezujući se na Platonovu viziju, Plotin polazi od toga da se cjelina bitka dijeli na tri hipostaze, a koje su pak stupnjevi načina bitka. Sve postoji po Jednom, a samo je Jedno hipostaza koja je utemeljena na samoj sebi. Jedno emanira *nous* (um ili duh), koji onda opet emanira svjetsku-dušu. Hipostaze znače različite stupnjeve dobra i u njima nema zla. Svjetska-duša obuhvaća u sebi beskonačno mnoštvo pojedinačnih duša koje

⁶ Aleksandra GOLUBOVIĆ, *Odabrana pitanja filozofije religije*, Rijeka, 2020., 86.

⁷ H. E. FOSDICK, *Living Under Tensions*, New York, 1941., 214-215. Prema John HICK, *Evil and the God of Love*, New York, 2010., 11.

⁸ Samo ćemo ukratko, ne obrađujući sve grčke filozofe, iznijeti neka promišljanja koja smatram bitnim za našu temu.

⁹ Usp. P. L. GAVRILYUK, An Overview of Patristic Theodicies, u: N. V. HARRISON, D. G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016., 1-7., ovdje 1.

¹⁰ Usp. *isto*, ovdje 1.

¹¹ PLATON, *Država*, Zagreb, 2009., br. 379b-c; 120.

¹² Usp. M. W. HICKSON, A Brief History of Problems of Evil, u: J. P. MCBRAYER, D. HOWARD-SNYDER (ur.), *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Chichester, 2013., 3-18., ovdje 4.; I. TADIĆ, O zlu u misli sv. Tome Akvinskoga, u: *Crkva u svijetu* 39(2004.)1, 6-39., 7-8.

sve opstoje u okviru nje same, ali su pojedinačno različite i to s obzirom na različito djelovanje materije s kojom su pak ujedinjene. Materija nije hipostaza, nego je bezoblična, bez ikakve forme i svojstva, lišenost koju duša svojom oblikujućom moći postavlja u bitak. Materija je naime, ne djelomična, nego posvemašnja odsutnost dobra, te je stoga zlo u sebi, odnosno materija je izvorno zlo. A sve što je zlo to je zbog toga što je ono u sebi pomiješano sa zlom, ili njemu teži, ili ga čini.¹³

1.2. FENOMENOLOGIJA ZLA U KRŠĆANSTVU¹⁴

U ranom kršćanstvu niti jedna teodiceja nije usvojena kao obvezujuća za Crkvu u cjelini. U povijesti kršćanskih doktrina teodiceja nikada nije dosegla razinu dogmatske preciznosti postignute doktrinama Trojstva i Utjelovljenja. Ipak, opipljiv stupanj jedinstva je postignut, dijelom držeći se teističke ontologije, a dijelom isključivanjem gnostičkih naučavanja i metafizičkog dualizma.¹⁵

Dualističke religije naučavale su kako postoje dva međusobno suprotstavljena prapočela – dobro i zlo – koja upravljaju čitavom stvarnošću. Prve tragove takvog naučavanja nalazimo u vjeri starih Iranaca (Medijci, Perzijanci, Parti itd.), a kasnije u, od strane Crkve osuđenim, gnostičkim naučavanjima Marciona (2. st.) i Manija (3. st.). Marcion je naučavao kako postoje dva međusobno suprotstavljena Boga: starozavjetni Bog (Stvoritelj ili demijurg, počelo zla i materije) i novozavjetni Bog (Otkupitelj, očitovan u Kristu, počelo dobra). Osnovno je naučavanje Manija usporedno postojanje dvaju vječnih i neovisnih počela, počela dobra (Bog) i zla (materija), pa u svijetu postoji neprestana borba između dobra i zla, između duha i materije.¹⁶

Tertulijan, Origen, Irenej Lionski, Augustin i dr. naučavali su, kao i Platon, da Bog nije autor zla. Međutim, za razliku od platonista, crkveni su oci isticali kako zlo ne proizlazi iz materije. Zapravo Bog u svojoj dobroti i svemoći djeluje upravo kroz

¹³ Usp. P. L. GAVRILYUK, An Overview of Patristic Theodicies, u: N. V. HARRISON, D. G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016., 1-7., ovdje 2.; I. TADIĆ, O zlu u misli sv. Tome Akvinskoga, u: *Crkva u svijetu* 39(2004.)1, 6-39., ovdje 9-10.; G. GRETIĆ, Platonizam i temelji neoplatonizma, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 10(1984.)1-2, 125-166., ovdje 143-146.; Plotin, u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Dostupno na <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48797> (26.8.2022.).

¹⁴ Ovo neće biti sustavna fenomenologija zla u kršćanstvu već ćemo iznijeti samo pojedina razmišljanja.

¹⁵ Usp. P. L. GAVRILYUK, An Overview of Patristic Theodicies, u: N. V. HARRISON, D. G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016., 1-7., ovdje 2.

¹⁶ Usp. Dualizam, u: A. REBIĆ (ur.), *Opći religijski leksikon*, Zagreb, 2002., 210.; J. P. ARENDZEN, Marcionites, u: C. G. HERBERMANN, E. A. PACE i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, IX, New York, 1913., 645-649., ovdje 646-647.; ISTI, Manichaeism, u: *isto*, 591-597., ovdje 591.

materiju.¹⁷ Atanazije u svojem djelu *Protiv pogana* objašnjava upravo nelogičnost tvrdnje da bi postojala dva počela, odnosno dva boga:

»Ako su vidljive stvari djelo zlog boga, što je djelo dobrog Boga? Jer sve što se može vidjeti djelo je Umjetnika. Ili koji bi dokazi bili da dobar Bog uopće postoji, ako ne postoje njegova djela po kojima bi mogao biti prepoznat? Umjetnik se prepoznaje po svojim djelima. Ili kako bi mogla postojati dva počela, jedno nasuprot drugome: što je to što bi ih dijelilo da mogu egzistirati odvojeni? Nemoguće je da bi oni postojali zajedno, jer bi se međusobno razarali. A niti jedno ne može biti uključeno u drugo, budući da je njihova narav različita i nepomiješana. U skladu s tim, ono što bi ih dijelilo očito bi bilo neke treće naravi, a samim time i Bog. Ali kakve bi prirode moglo biti ovo nešto treće? Dobro ili zlo? To bi bilo nemoguće odrediti, jer ne može biti od naravi oba počela.«¹⁸

Augustin, bivši pripadnik manihejaca, pitajući se odakle dolazi zlo, zaključio je da ne postoji nikakvo zlo počelo koje bi se suprotstavljalo apsolutnom dobru – Bogu. Augustin tvrdi da su sve stvorene stvari kontingentne, što znači da ne postoje nužno. Ali ako ne postoje nužno, mogu se promijeniti i pokvariti, odnosno mogu odstupiti od onoga što trebaju biti. Zlo je, veli Augustin, nedostatak ili odsustvo dobra; ono je ono što je protivno naravi, što joj šteti i što ju razara. Augustin to slikovito prikazuje na primjeru bolesti: bolest je nedostatak nečega, nedostatak zdravlja, odnosno jednog dobra. To postaje očito kada netko ozdravi: bolest se ne povlači na neko drugo mjesto, nego jednostavno prestaje postojati. Augustin zaključuje da je Bog, kada je sve stvorio, uzrokovao postojanje samo dobrih stvarnosti, a ne nedostataka. I prema tome, iako je Bog uzrok svega, on nije uzrok zla. Reći da je zlo nedostatak ili odsustvo dobra ne znači reći da zlo ne postoji, niti da je ono iluzija. Teza o nedostatku dobra nije teza o egzistenciji zla nego teza o naravi zla. Zlo, dakle, nije i ne može biti biće, međutim, neko biće može biti nositelj zla.¹⁹

¹⁷ Usp. P. L. GAVRILYUK, An Overview of Patristic Theodicies, u: N. V. HARRISON, D. G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016., 1-7., ovdje 2. Vidi ORIGEN, Against Celsus, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 395-669., ovdje VI, 53-55, 597-599.; TERTULLIAN, The Five Books Against Marcion, u: ISTI, *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 269-475., ovdje II, 9, 77-80.; AURELIJE AUGUSTIN, *O slobodi volje*, Zagreb, 2008., I, 1, br. 1., 54-56.; TERTULLIAN, Against Hermogenes, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 477-502., ovdje 9-11, 482-483.; ATHANASIUS, Contra Gentes, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 4-30., ovdje br. 6., 6-7.; ISTI, On the Incarnation of the Word, u: *isto*, 31-67., ovdje br. 2., 36-37.; AURELIJE AUGUSTIN, *Ispovijesti*, Zagreb, 1973., VII, 5, br. 7., 135-137.

¹⁸ ATHANASIUS, Contra Gentes, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 4-30., ovdje br. 7., 7.

¹⁹ Usp. R. van Woudenberg, A Brief History of Theodicy, u: J. P. MCBRAYER, D. HOWARD-SNYDER (ur.), *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Chichester, 2013., 177-191., ovdje 179.; I. TADIĆ, Augustinovo poimanje zla, u: *Filozofska istraživanja* 24(2004.)1, 271-287., ovdje 276-279.

Na temelju biblijskih tekstova o *Stvaranju*, pravovjerni su kršćani odbacivali ontološki dualizam, te su smatrali da je Bog sve stvorio dobro. Zlo nije supstancija budući da je parazitiziralo na dobru te ovisilo o dobru kako bi postojalo. Vjerovanje da je zlo ne-biće nije dovelo do zaključka da je zlo iluzija. Naprotiv, kršćanstvo je isticalo da je zlo realno, moćno i prisutno.²⁰

Vidjeli smo kako zlo nije nikakva stvar, u značenju nekoga konkretnog i materijalnog predmeta. Zlo, također, nije ni osoba, jer valja razlikovati počinitelja od njegovog djela. Neka su bića znakovita, ali ona tek simboliziraju neku stvarnost. Budući da je zlo očevidno, možemo reći da je ono pojava. No iza svake pojave i fenomena stoji netko ili nešto što je nosilac te pojave. Možemo isto reći da je zlo događaj, jer se zbiva u vremenu i prostoru. No iza svakoga događaja mora stajati i neki činitelj.²¹ Stoga je tvrdnja da je zlo ne-biće davala samo djelomičan odgovor. Ako Bog nije autor zla, tko ili što onda jest?

Relativno rano patristički teolozi složili su se kako je zlouporaba slobodne volje razumskih stvorenja odgovorna za aktualizaciju zla u svijetu. Bog se ne može smatrati odgovornim za zla koja su slobodnom voljom počinila razumska stvorenja, budući da on nije uzrokovao njihove odluke. Zlo prebiva u težnji slobodnog razumskog činitelja koji odabire prividno dobro nauštrb istinskog dobra. Bog je, dakle, odgovoran za postojanje slobode, ali ljudi su odgovorni za svoja djela.²²

Može se prigovoriti da, dok je slobodan izbor mogao objasniti postojanje moralnoga zla, uzrok je prirodnoga zla ostao nerazjašnjen. Neki su crkveni oci odgovorili da je izbor zla prvih ljudi imao tragične i dalekosežne posljedice na sva stvorenja, te je zbog toga narušen izvorni sklad. Drugi su pak smatrali da su prirodne katastrofe oblik božanske kazne za ljudsku neposlušnost, u vidu opomene, popravka ili pak obuzdanja ljudi. Na toj liniji promišljanja je i Toma Akvinski, koji smatra da bi Bog, zbog reda pravednosti, bio uzrok zla koje je kazna za čovjekov grijeh. Stoga bi se, prema Tomi, neka prirodna zla mogla pripisati Bogu kao uzroku. Međutim, važno je za istaknuti, kako Bog kod kažnjavanja ne želi zlo čovjeku i, njezina svrha nije sama sebi,

²⁰ Usp. P. L. GAVRILYUK, An Overview of Patristic Theodicies, u: N. V. HARRISON, D. G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016., 1-7., ovdje 2-3. Vidi ATHANASIUS, *Contra Gentes*, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 195., 4-30., ovdje br. 7., 7.

²¹ Usp. Ž. BEZIĆ, Problem zla i zloće, u: *Crkva u svijetu* 41(2006.)4, 467-484., ovdje 471-472.

²² Vidi AURELIJE AUGUSTIN, *O slobodi volje*, Zagreb, 2008., I, 2, br. 4., 58-60.; ISTI, *Rukovet*, Makarska, 1990., 8, br. 23., 174.; ISTI, *O državi Božjoj*, II, Zagreb, 1995., XIII, br. 14., 185-187.; TERTULLIAN, *On Exhortation to Chastity*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 50-58., ovdje 2, 50-51.

već to čini radi spasenja čovjeka. Stoga tâ kazna zapravo nije zlo, već dobro.²³ Origen je pak smatrao da prirodna zla mogu nastati zbog utjecaja demona.²⁴ A slično je razmišljao i Tertulijan.²⁵ U tome bi se slučaju prirodno zlo moglo svesti na moralno zlo u njegovom demonskom obliku. No i tada, ne bi se radilo o nečemu što je mimo Božjega dopuštenja, a koje je opet pak radi čovjekova obraćenja, rasta u dobru i spasenja.²⁶

Vjerujem da ćemo se složiti da točan uzrok i razlog prirodnih zala izmiču čovjekovoj spoznajnoj moći, te stoga oni i dalje ostaju misterij. Međutim, kada Bog odluči dopustiti zlo, uvijek izvlači veće dobro iz tog zla. Bog je stvoritelj i čuvar reda, međutim narav toga reda nije uvijek ni posvuda očita čovjekovu umu, veli Augustin. A zlo koje Bog pripušta poradi dobra, ne mora uvijek i nužno biti neko individualno dobro, nego može biti i poradi dobra drugih ljudi, ili svijeta u cjelini.²⁷ Mi vidimo samo ograničeno – u određenom prostoru i vremenu –, dok Bog vidi i gleda puno šire. Ivan Damašćanski kazuje da, iako nam mnogo toga može izgledati nepravedno, Božje predznanje je izvan naše spoznaje i našega razumijevanja.²⁸ No unatoč svemu, Isusovo vazmeno otajstvo daje nam sigurnost kako nijedno zlo nema zadnju riječ, te kako Bog ne bi dopustio zlo kad ne bi učinio da iz samoga zla proizide dobro.²⁹

U sljedećem poglavlju nešto ćemo više promišljati o zlu koja čine razumska stvorenja.

²³ Usp. THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, II, London, 1922., p. 48., čl. 6., 274-276.; p. 49., čl. 2., 280-281.; ISTI, *On Evil*, New York, 2003., p. 1., čl. 1., odg. 18., 62.

²⁴ Usp. ORIGEN, *Against Celsus*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 395-669., ovdje VIII, 31, 650-651.; I, 31, 409-410.

²⁵ Usp. TERTULLIAN, *Apology*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 17-60., ovdje 22, 36-37.

²⁶ Usp. P. L. GAVRILYUK, *An Overview of Patristic Theodicies*, u: N. V. HARRISON, D. G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016., 1-7., ovdje 3-5. Vidi ATHANASIUS, *Contra Gentes*, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 4-30., ovdje br. 4., 5-6.; ISTI, *On the Incarnation of the Word*, u: *isto*, 31-67., ovdje br. 4., 38.; AURELIJE AUGUSTIN, *Ispovijesti*, Zagreb, 1973., VII, 12, br. 18., 145-146.; ISTI, *O državi Božjoj*, I, Zagreb, 1982., I, br. 8-29., 29-77.; ISTI, *Rukovet*, Makarska, 1990., 8, br. 27., 175-176.; 24, br. 96., 212.; ORIGEN, *Against Celsus*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 395-669., ovdje VII, 68, 638.

²⁷ Vidi AUGUSTINE, *On order*, Indiana, 2007.

²⁸ Usp. JOHN OF DAMASCUS, *The Orthodox Faith*, u: H. DRESSLER (ur.), *The Fathers of the Church*, XXXVII, Washington, 1999., 164-406., ovdje II, 29, 260-261.

²⁹ Usp. *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb, 2016., (= KKC), br. 324.

1.2.1. Posljedice zlouporabe slobode razumskih stvorenja

Sve osim Stvoritelja, ima svoj početak. Stoga se pitamo, kada je započelo zlo u svijetu?

Čovjek u svojem iskustvu može uočiti određenu sklonost grijehu i čudorednu podijeljenost. Želi činiti dobro, a ipak učini zlo. Nije to uvijek stvar čovjekova neznanja. Postoje situacije u kojima se čovjek osjeća, u većem ili manjem intenzitetu, potaknut od nečega izabrati zlo umjesto dobra. Papa Benedikt XVI. veli kako »ponad ljudske zloće postoje poremećaji u svijetu, neka vrsta zavisti, koja nas povlači za sobom i pokušava nas uništiti.«³⁰

Osim filozofskih razmatranja, biblijski narativni okvir bio je neophodan za rješavanje problema zla. Kršćani su se u svojim promišljanjima uvelike oslanjali na biblijske tekstove o *Stvaranju* i *Padu*.³¹

Poglavlja 1 i 2 iz *Knjige Postanka* pozadina su događaja koji nalazimo u trećem poglavlju. Dok su izvještaji o početku svijeta kod drugih naroda obilježeni slikama dramatičnih borbi bogova koji se bore jedan protiv drugoga ili protiv nekih titanskih sila, u Bibliji toga nema – Bog stvara moćno i to samo riječju. Bog je stvorio sve, uključujući zemlju, more, biljke, životinje i čovječanstvo; pritom nakon svake etape stvaranja svaku sastavnicu proglašava »dobrom« (Post 1, 10. 12. 18. 21. 25). Štoviše, po dovršetku stvaranja veli kako sve stvoreno »bijaše veoma dobro« (Post 1, 31).³² Dok prva dva poglavlja *Knjige Postanka* govore o stvaranju, napose čovjeka, treće poglavlje opisuje čovjekov prvi grijeh i prve posljedice grijeha.³³ U izvještaju o *Padu* (Post 3) imamo simboličan govor, ali on izlaže nešto što se stvarno dogodilo u početku ljudske

³⁰ J. RATZINGER, P. SEEWALD, *God and the World. Believing and Living in Our Time*, San Francisco, 2002., 125-126.

³¹ Usp. P. L. GAVRILYUK, An Overview of Patristic Theodicies, u: N. V. HARRISON, D. G. HUNTER (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016., 1-7., ovdje 4.

³² Usp. H. MADUEME, An Augustinian-Reformed View, u: J. B. STUMP, C. MEISTER (ur.), *Original Sin and the Fall: Five Views*, Downers Grove, 2020., 11-34., ovdje 13-14.; I. ČATIĆ, Prvi izvještaj o stvaranju čovjeka (Post 1,1-2,4a), 19. rujna 2013. Dostupno na: <https://sveto-pismo.net/2013/09/19/1-prvi-izvjestaj-o-stvaranju-covjeka-post-1-1-2-4a/> (26.7.2022.).

³³ Ivica Čatić daje jednu dobru konstataciju: »Iako se često Bibliji prigovara da je neznanstvena i zaostala, napisana od primitivnih nomada, beduina, ovdje osjećamo svježinu Božje riječi koja otkriva njegovu viziju čovjeka. Premda koristi jezik razumljiv prije svega ljudima onog vremena, u ovim se izvještajima pred čitatelja iznosi grandiozna slika o čovjekovoj uzvišenosti i dostojanstvu kakvu nisu uspjele iznjediti niti starije a niti mlađe kulture od Mezopotamije, preko Grčke do Egipta. I zato je pravo pitanje: otkud to primitivnim, nepismenim nomadima koji ove retke kroz dugi niz stoljeća nisu znali niti zapisati? Zar su onakvi 'nekulturni' mogli izmisliti nešto što nisu uspjeli ni visokokulturna društva na onim prostorima, čak ni stoljećima poslije primitivnih hebrejskih 'beduina'? Ili ova riječ i misao ipak nije njihova nego je Božja?«. I. ČATIĆ, Drugi izvještaj o Stvaranju – stvaranje muškarca i žene (Post 2,4b-25), 20. rujna 2013. Dostupno na: <https://sveto-pismo.net/2013/09/20/3-drugi-izvjestaj-o-stvaranju-stvaranje-muskarca-i-zene-post-2-4b-25/> (26.7.2022.).

povijesti.³⁴ Da bi progovorio o tome otkud zlo u svijetu i što je grijeh, biblijski pisac na scenu uvodi zmiju koja je bila »lukavija od sve zvjeradi koju je stvorio Bog«. Napast koju uosobljuje zmija prvo iskrivljuje Božje riječi: »Zar vam je Bog rekao da ne smijete jesti ni s jednog drveta u vrtu?« (Post 3, 1), a zatim navodi Adama i Evu da počnu krivo misliti o Bogu (Post 3, 4–5). Nakon ovih riječi zmija nestaje sa scene, a u čovjeku počinje borba između povjerenja i nepovjerenja u Boga. Tako Adam i Eva počinju sumnjati u Onoga od koga su sve dobili. Dakle, i prije nego što je došlo do izvanjskog čina prekršaja Božje zapovijedi, prethodno je došlo do iskvarjenja i izopačenja čovjekovog duha. To znači da stvarnost grijeha počinje i očituje se na duhovnoj razini zauzimanjem krive slike o Bogu, a nakon toga slijedi izvanjski čin koji je u skladu s nutarnjim stavom.³⁵

Biblijski pisac jasno prikazuje da zlo počiva u čovjeku i proizlazi samo iz njega, a nikad iz Boga. U biti, grijeh je nepovjerenje, prezir prema Bogu, profanacija Njegove svetosti i nijekanje Njegova božanstva.³⁶ »Bog je stvorio čovjeka na svoju sliku i postavio ga u svoje prijateljstvo. Kao duhovno stvorenje čovjek može živjeti to prijateljstvo samo ako se slobodno podredi Bogu. To je ono što čovjeku izražava zabrana da jede sa stabla spoznaje dobra i zla, 'jer u dan kad budeš s njega jeo, umrijet ćeš' (Post 2, 17). 'Stablo spoznaje dobra i zla' (Post 2, 17) znakovito doziva u pamet neprekoračivu granicu koju čovjek kao stvorenje mora slobodno priznati i s pouzdanjem poštivati. Čovjek ovisi o Stvoritelju: podvrgnut je stvorenjskim zakonima i moralnim pravilima koja ravnaju uporabom slobode.«³⁷ Čovjek napastovan pustio je da mu u srcu zamre povjerenje u Boga i, zlorabeći slobodu, nije poslušao Božju zapovijed. U tom je bio prvi čovjekov grijeh.³⁸ Nakon prvog grijeha, kako opisuju naredna poglavlja *Knjige Postanka*, dolazi do prave provale zla u svijetu: grijeh postaje gotovo autonomna stvarnost koja, kad je jednom ušla u svijet, stalno se širi: slijedit će prvo ubojstvo, poligamija, izum oružja, osveta... Nakon čovjekova pada, grijeh je postao trajno prisutno zlo koje je aktivno u svijetu i nanosi nepopravljivu štetu.³⁹

³⁴ Usp. KKC, br. 390.

³⁵ Usp. I. ČATIĆ, Drugi izvještaj o Stvaranju: grijeh prvih ljudi (Post 3,1-24), 20. rujna 2013. Dostupno na: <https://sveto-pismo.net/2013/09/20/4-drugi-izvjestaj-o-stvaranju-grijeh-prvih-ljudi-post-31-24/> (26.7.2022.).

³⁶ Usp. A. REBIĆ, *Središnje teme Staroga zavjeta*, Zagreb, 1996., 205.; I. ČATIĆ, Drugi izvještaj o Stvaranju: grijeh prvih ljudi (Post 3,1-24), 20. rujna 2013. Dostupno na: <https://sveto-pismo.net/2013/09/20/4-drugi-izvjestaj-o-stvaranju-grijeh-prvih-ljudi-post-31-24/> (26.7.2022.).

³⁷ KKC, br. 396.

³⁸ Usp. *isto*, br. 397.

³⁹ Usp. I. ČATIĆ, Drugi izvještaj o Stvaranju: grijeh prvih ljudi (Post 3,1-24), 20. rujna 2013. Dostupno na: <https://sveto-pismo.net/2013/09/20/4-drugi-izvjestaj-o-stvaranju-grijeh-prvih-ljudi-post-31-24/> (26.7.2022.).

Biblijski pisac ne poznaje točne modalnosti prvog grijeha. No poznaje dobro činjenicu grijeha, moć zla i njegove posljedice. Iskustveno to doživljuje u grijehu i povijesti svog naroda. Promatrajući stvarnost života i zlo u svijetu, biblijski pisac u svjetlu Objave, teološki tumači uzrok zla u povijesti čovječanstva. Za biblijskog pisca prvi grijeh nije grijeh apstraktnog čovječanstva, jer čovječanstvo postoji samo po pojedinim muškarcima i ženama. Stoga on na prvi grijeh gleda kao na prvi grijeh počinjen u povijesti čovječanstva – zajednički grijeh prvog ljudskog para. Tako je iz biblijske perspektive, moralno zlo uzrok zla u svijetu. Moralno je zlo, dakle, uzrok poremećaja iskonskog sklada između Boga, čovjeka i prirode.⁴⁰ Grijeh prvih ljudi i osobni grijesi svakog čovjeka uzrokuju posljedice na cijelo čovječanstvo i na prirodu. Zbog toga svijet u cjelini poprima neko grešno stanje.⁴¹

U knjizi *O Postanku protiv manihejaca* Augustin je slijedio alegorijsko tumačenje biblijskoga teksta o *Stvaranju*, slično onome koje je Ambrozije posudio od Filona, židovskog egzegete iz prvoga stoljeća. Adam je simbolizirao um, Eva osjetilnu sposobnost duše, a zmija demona. Raj je označavao sretno stanje duha, natopljen unutarnjim izvorom božanske istine. Augustin u alegoriji nije dodijelio nijedan element koji bi simbolizirao iskustvo tjelesnoga nagona ili strasti, odnosno nije upotrebljavao tradicionalno značenje stabla spoznaje dobra i zla. Smatrao je kako u prvobitnom stanju, prije pada u grijeh, kod čovjeka nije postojao unutarnji sukob između uma i osjetilne sposobnosti, duha i tijela. Tvrdio je da je ljudski um bio napastovan sugestijom demona, a ona je pak uvedena u um preko njegovog prirodnog pratioca i pomoćnika u dobrom djelovanju, osjetilne sposobnosti. Demon je već bio pao zbog samoljublja (oholosti), te je zavidio na neiskvarenom i sretnom stanju ljudskoga duha. Ovaj pali anđeo sugerirao je da bi ljudi također trebali odbaciti vodstvo božanskih načela, te se oslanjati na vlastitu moć rasuđivanja. Demon je naveo ljude da daju prednost vlastitoj moći i dobroti umjesto Božjoj. Taj je prijedlog u osjetilnoj sposobnosti čovjeka izgledao poželjno, pricinjao mu je zadovoljstvo. Um je, međutim, imao sposobnost odbaciti tu zamisao i njegovu privlačnost, te slijediti božansku zapovijed i pridržavati se božanske istine kojom je bio obasjan. No umjesto toga, ljudski je duh slijedio sugestiju demona: um se

⁴⁰ Usp. C. TOMIĆ, *Prapovijest spasenja*, Zagreb, 1995., 144.; W. J. HARRINGTON, *Uvod u Stari zavjet. Spomen obećanja*, Zagreb, 1993., 151.; N. M. SARNA, *The Jps Torah Commentary. Genesis*, Philadelphia, 1989., 16.

⁴¹ Usp. KKC, br. 376. 408.

okrenuo od Boga prema sebi. Tako su ljudi pokušali postići božansku autonomiju, biti neovisni o Bogu.⁴²

Augustin, možemo uočiti, navodi kako je zavisti, zbog koje je demon napastovao ljude, prethodio grijeh oholosti. U svojim promišljanjima o astrologiji i poganskim religijama uočio je djelovanja demonâ koja odvođe čovječanstvo na krivi put. Želja demonâ da budu štovani namjesto pravoga Boga, ukazuje na proširenje one oholosti u koju su prvotno pali. Zanimljivo je što je Augustin smatrao kako se u temelju svih herezi nalazi oholost kao pokretačka snaga. Štoviše, čak je i filozofe optužio za grijeh oholosti. Za Augustina je, dakle, oholost korijen svih zala.⁴³

Crkva je oduvijek naučavala da golema bijeda koja pritišće ljude i njihova sklonost na zlo nisu shvatljivi bez veze s iskonskim grijehom – grijehom praroditelja. Stanje milosti u kojem su se nalazili Adam i Eva bio je dar svemu čovječanstvu. No taj je dar uništen iskonskim grijehom. Razjašnjenje stvarnosti grijeha, i posebno iskonskog grijeha, moguće je samo u svjetlu božanske objave. S postupnim napretkom Objave, sve se više rasvjetljivala stvarnost grijeha i njegovih posljedica.⁴⁴ Međutim, teologija grijeha je tek »poleđina« *Radosne vijesti* i teologije otkupljenja. Cjelokupna je ljudska povijest, naime, povijest grijeha i povijest milosti. Nakon pada čovjek nije od Boga napušten. Naprotiv, Bog mu objavljuje pobjedu nad zlom.⁴⁵

2. Anđeli i demoni u kršćanskoj teologiji⁴⁶

Pripadaju li anđeli i demoni predznanstvenom i predlogičkom poimanju svijeta, ili ih se treba shvatiti kao zbiljski postojeća osobna bića? Treba li biblijsko očitovanje anđela tumačiti samo kao metaforu Boga, a ono demonâ kao predodžbu zla prisutnog u

⁴² Usp. J. PATOUT BURNS, Augustine on the Origin and Progress of Evil, u: *The Journal of Religious Ethics* 16(1998.)1, 9-27., ovdje 19. Vidi AUGUSTINE, Two Books on Genesis against the Manichees, u: T. P. HALTON, *The Fathers of the Church*, LXXXIV, Washington, 1991., 45-141., ovdje II, 14-15, br. 20-22., 115-118.

⁴³ Usp. J. PATOUT BURNS, Augustine on the Origin and Progress of Evil, u: *The Journal of Religious Ethics* 16(1998.)1, 9-27., ovdje 21-22.

⁴⁴ *Katekizam Katoličke Crkve* opisuje posljedice iskonskog grijeha. Vidi KKC, br. 399-401. 403-405. 407-409. 1008. 1046-1047. 1607. 1707. 2259. 2515.

⁴⁵ Usp. KKC, br. 403. 387-389. 410.; C. TOMIĆ, *Prapovijest spasenja*, Zagreb, 1995., 167.; H. RONDET, *Original Sin. The Patristic and Theological Background*, New York, 1972., 15.

⁴⁶ U radu ćemo se ograničiti samo na pojedine dijelove angelologije i demonologije. Za produbljenje tih tema preporučam knjigu koja sustavno obrađuje spomenute traktate: B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017.

čovjeku i u povijesti? Ova nam pitanja daju naznaku o čemu ćemo promišljati u ovome poglavlju.

2.1. ANĐELI

Prolog Ivanovog evanđelja govori nam da je sve što postoji postalo po Božjoj riječi (usp. Iv 1, 1–3), a Nicejsko-carigradsko vjerovanje veli da je Bog stvoritelj svega, vidljivoga i nevidljivoga. Bog je ni od čega stvorio nevidljiva duhovna bića (anđele) i vidljivi materijalni svijet, a zatim je stvorio čovjeka, sastavljena od obojega, duha i tijela (materije)⁴⁷, zaključuje Četvrti lateranski koncil (1215.).⁴⁸

Što znači *anđeo* i, koja je njegova uloga? Etimološki gledano, hrvatska riječ *anđeo* dolazi od latinske riječi *angelus*, odnosno grčke *ὁ ἄγγελος* (*ho angelos*), hebrejske *מַלְאָךְ* (*mal'akh*), a ima značenje *poslanika, glasnika*.⁴⁹ Sâm pojam *anđeo*, dakle, ne označava narav, nego službu. On je duh po onome što jest, a anđeo po onome što čini. Čitajući Bibliju možemo uočiti kako se anđeli nalaze u bliskom odnosu s Božjom samoobjavom u ljudskoj povijesti. Biblija anđele nikad ne prikazuje u apstraktnom smislu, kroz spekulacije koje su više-manje svrhe samima sebi. Ta su duhovna bića uvijek povezana s Božjim očitovanjem u prostoru i vremenu: u cijelome svome biću anđeli su sluge i vjesnici Božji. Oni su moćni izvršitelji Božjih naredbi, poslušni riječi njegovoj. Stari zavjet naziva ih »sinovima Božjim«. Anđeli imaju razum i volju, oni su osobna i besmrtna stvorenja, a po savršenstvu nadilaze sva vidljiva stvorenja. Njihova spoznaja i znanje nadilaze one koje su vlastite čovjeku.⁵⁰ A njihovo postojanje potvrdio je sâm Isus (usp. Mt 13, 39. 16, 27. 18, 10. 22, 30; Mk 8, 38; Lk 12, 8. 15, 10. 20, 36). U Novom zavjetu vidimo da su anđeli usmjereni Kristu, te su Njemu podređeni (usp. Mt 1,

⁴⁷ Što se tiče materije ovdje ju podrazumijevamo u tradicionalnom shvaćanju – kao fizičku materijalnost. Neki suvremeni teolozi tvrde kako anđeli nisu, budući da su stvoreni i jer imaju stanoviti odnos sa svijetom, nematerijalna bića – kod njih bi se radilo o kozmičkoj materijalnosti. Ova se problematika zapravo svodi na poimanje materijalnosti i duhovne naravi anđela. Za daljnju raspravu vidi B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 176-178. 187-189.; I. RAGUŽ, *Vesperae sapientiae christianae. Tribine 1*, Zagreb, 2003., 88-90.

⁴⁸ Usp. KKC, br. 327-328.; H. DENZINGER, P. HUNERMANN (ur.), *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i ćudoređu*, Đakovo, 2002., (= DS), br. 800.

⁴⁹ Usp. H. POPE, Angel, u: C. G. HERBERMANN, E. A. PACE i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, I, New York, 1913., 476-481., ovdje 476.; Angels and Angelology, u: F. SKOLNIK, M. BERENBAUM i dr. (ur.), *Encyclopaedia Judaica*, II, Farmington Hills, 2007., 150-161., ovdje 150.

⁵⁰ Usp. KKC, br. 329-330.; B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 27. 180.; J. A. FITZMYER, Pavlova teologija, u: R. E. BROWN, J. J. CASTELOT i dr. (ur.), *Biblijska teologija Staroga i Novoga zavjeta*, Zagreb, 1993., 357-434., ovdje br. 54., 388.

20–21; 25, 31; Mk 1, 13; Lk 2, 8–14; Kol 2, 9–10; Heb 1, 1–13; 2, 5–9; 1 Pt 3, 22). Tijekom cijele povijesti spasenja, anđeli najavljuju spasenje i služe ostvarenju božanskog nauma. Oni slave i proslavljaju Boga, te imaju ulogu »čistoga posredovanja Božje blizine« ljudima.⁵¹ Poslanica Hebrejima veli da su anđeli »služnički duhovi što se šalju služiti za one koji imaju baštiniti spasenje« (usp. Heb 1, 14). Tako, od djetinjstva do smrti ljudski je život okružen njihovom zaštitom i pomoći, te svaki vjernik ima uza se anđela kao čuvara.⁵²

Što se tiče pitanja o vremenu stvaranja anđela, neki smatraju kako je stvaranje anđela prethodilo stvaranju materijalnog svijeta, dok su drugi pak skloniji mišljenju kako su anđeli stvoreni neposredno, odmah nakon stvaranja materijalnog svijeta. Četvrti Lateranski koncil ne rješava to pitanje, nego samo kazuje da je Bog htio da sve te stvarnosti postoje »zajedno od početka vremena«. U suvremenim teološkim promišljanjima prevladava uvjerenje, na tragu skolastičke misli, kako su anđeli i materijalni svijet stvoreni istodobno, budući da anđeli ne sačinjavaju svemir sami za sebe, već zajedno s tjelesnom prirodom formiraju jedan svemir. Ipak, opće uvriježeno je mišljenje, i prije i danas, kako je stvaranje anđela prethodilo stvaranju čovjeka.⁵³

Već smo rekli da anđeli imaju duhovnu narav, stoga su oni neovisni od prostorno-vremenske uvjetovanosti tipične za čovjeka, odnosno o zakonima čovjekovog materijalnog svijeta. No to ne znači da anđeli nemaju nikakav odnos sa stvorenim svijetom. Dapače, oni mu pripadaju jer su stvorenja, te su kadri imati s njim interakciju na različite načine.⁵⁴ Glede interakcije anđela sa svijetom, zanimljivo promišljanje iznosi Atenagora, jedan od prvih kršćanskih filozofa iz 2. st.: »(...) priznajemo i (da postoji) mnoštvo anđela i službenika koje je stvoritelj i tvorac svijeta Bog, po svojoj Riječi rasporedio i uredio tako da bdiju nad elementima, nad nebesima, nad svijetom, nad stvarima koje su u njemu i nad njihovim dobrim uređenjem.«⁵⁵ Međutim, ostaje otvorenim problem kako se postavlja ta pripadnost i mogućnost nastupa anđela u

⁵¹ Usp. KKC, br. 332.; I. RAGUŽ, *Vesperae sapientiae christianae. Tribine 1*, Zagreb, 2003., 81-83. 85.

⁵² Usp. KKC, br. 334-336.

⁵³ B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 190-191.; THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, V, London, 1922., p. 61., čl. 3., 120-122.

⁵⁴ Usp. B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 177.

⁵⁵ ATENAGORA, Molba za kršćane, u: I. BODROŽIĆ (ur.), *Crkveni oci*, VII, Split, 2013., 19-90., ovdje 10, br. 5., 36.

materijalnom svijetu. Treba napomenuti kako se sposobnost interveniranja anđela ni na koji način ne može usporediti s božanskom moći.⁵⁶

Pseudodionizije Areopagit, kršćanski pisac iz 5. st., na temelju biblijskih tekstova govori kako postoje tri hijerarhije anđela, te devet redova: Serafini, Kerubini, Prijestolja, Gospodstva, Moći, Vlasti, Poglavarstva, Arkandeli i Anđeli. Prva tri reda posvećena su kontemplaciji Boga, sljedeća tri upravljaju svijetom, dok zadnja tri izvršavaju Božje naredbe.⁵⁷ Slično je naučavao Grgur Veliki⁵⁸, dok je Toma Akvinski produbio naučavanje o hijerarhijama anđela.⁵⁹

2.2. SOTONA, ĐAVAO, DEMONI

Vjerovanje u nadljudska bića koja negativno utječu na ljudske živote i zemaljska zbivanja dijele svi drevni narodi, izuzev Japana, gdje duhovi u početku nisu posvjedočeni. U politeističkim religijama oni su dio prirodnog poretka, djeluju negativno i razarajuće na ljudske živote i prirodu, donoseći bolest i smrt.⁶⁰

U Starome se zavjetu demoni rijetko spominju. Za razliku od njima okolnih naroda, Židovi nisu imali razvijenu demonologiju. Jedan od uzroka ograničene prisutnosti demona u Starom zavjetu, za razliku od izvanbiblijske literature, jest volja biblijskih pisaca da izbjegnu svaku opasnost dualizma. Za starozavjetnoga čovjeka, oko kojega su u raznim religijama cvjetala mnogobrojna vjerovanja u bogove i demone, bilo je bitno istaknuti vjeru u jednoga i jedinoga Boga – Jahvu. Time su starozavjetni biblijski pisci nastojali relativizirati sve ostale bogove i demone, jer su spram jednoga, svemoćnoga Boga potpuno nemoćni i beznačajni. Proroci su, prijanjajući monoteizmu i ne poznavajući razliku između činiti i dopustiti, bili skloniji podrijetlo zla dovoditi u odnos

⁵⁶ Usp. B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 181.

⁵⁷ Usp. H. POPE, Angel, u: C. G. HERBERMANN, E. A. PACE i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, I, New York, 1913., 476-481., ovdje 478.; T. SANDERS, Anđeli, u: M. GLAZIER, M. K. HELLWIG (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Split, 1998., 29-31., ovdje 30.

⁵⁸ Usp. H. POPE, Angel, u: C. G. HERBERMANN, E. A. PACE i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, I, New York, 1913., 476-481., ovdje 478.

⁵⁹ Vidi THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, V, London, 1922., p. 108., 66-88.

⁶⁰ Usp. B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 257-263.; J-B. BRUNON, P. GRELOT, Zli duhovi, u: X. LÉON-DUFOUR (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb, 1980., 1519-1523., ovdje 1519-1520.

s Bogom (usp. Iz 45, 7), a ne ga pripisivati nekom negativnom počelu, kao što su to olako činili okolni narodi.⁶¹

U politeističkim se religijama ne može napraviti precizno razlikovanje između bogova i demona – po njima postoje i dobri demoni, ali i bogovi koji čine zlo. Pogani su bili u neprestanoj napasti da nekako udobrovolje ove duhove iskazujući im kult sa žrtvama. Ni Izrael nije bio pošteđen od te napasti. Napuštajući svoga Stvoritelja, Izraelci su se također obraćali »drugim bogovima« (Pnz 13, 3. 7–8. 14), što je u židovskom kontekstu značilo zlim duhovima – demonima (Pnz 32, 17); čak su im prinostili ljudske žrtve (Ps 106, 37). Tek nakon babilonskog sužanjstva, biblijski pisci počinju više govoriti o demonima. Upravo razvijenije objašnjenje sâmoga zla koje, uz čovjekovu odgovornost, uočava i izvanjski uzrok, dovodi do pojave lika čije je lice rasvijetljeno najkasnijim tekstovima Staroga zavjeta i kojega novozavjetna objava posve određuje.⁶²

Stari zavjet, kao što smo mogli vidjeti u prvome poglavlju, pronalazi dva objašnjenja u vezi s moralnim zlom i izvorom zla u svijetu: 1) prvi izvor jest u čovjeku, u njegovu slobodnom odbijanju da ovisi o Bogu, 2) drugo (i sekundarno) objašnjenje pronalazi »suuzrok« podrijetla zla izvan čovjeka. Prva je naznaka tog suuzroka u »liku« zmije, koju pronalazimo u *Knjizi Postanka* (3, 1. 2. 4. 13. 14). Simbolizira li taj »lik« zmije idolatrijski kult obližnjih naroda koji je nukao Izraela da napusti Boga, ili pak nešto drugo? Većina bibličara slaže se da taj tekst, dok isključuje božansko podrijetlo zla i ističe punu čovjekovu slobodu i odgovornost za odluke, također tvrdi kako se između Boga i čovjeka umeće prepreka koja čovjekovu slobodu nagoni na odluku za zlo. Radi se o nekoj zloj moći koja se nalazi izvan čovjeka, a ne unutar njega samoga. U kasnijoj židovskoj književnosti, identitet zmije spaja se, ili je blisko povezan, s jednim drugim identitetom – identitetom Sotone (hebrejski שָׂטָן – šātān – *protivnik, neprijatelj*; grčki ἐπίβουλος – epíoulos – *napasnik*, ili češće ὁ διάβολος – ho diábolos – *protivnik, neprijatelj, klevetnik, zavodnik*).⁶³ Posljednja starozavjetna knjiga, *Knjiga mudrosti*, aludirajući na izvještaj o *Padu* u *Knjizi Postanka*, u simbolu zmije vidi đavla

⁶¹ Usp. Demonologija, u: A. REBIĆ (ur.), *Opći religijski leksikon*, Zagreb, 2002., 186.; B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Andeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 209-210.; I. RAGUŽ, *Vesperae sapientiae christianae. Tribine 1*, Zagreb, 2003., 96.

⁶² Usp. Demons, Demonology, u: F. SKOLNIK, M. BERENBAUM i dr. (ur.), *Encyclopaedia Judaica*, V, Farmington Hills, 2007., 572-578., ovdje 572.; Demonologija, u: A. REBIĆ (ur.), *Opći religijski leksikon*, Zagreb, 2002., 186.; B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Andeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 210.

⁶³ Usp. B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Andeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 210-214.; A. SHARMA, Satan, u: L. JONES (ur.), *Encyclopedia of Religion*, XII, Farmington Hills, 2005., 8123-8126., ovdje 8125.

(uobičajeno sinonim za Sotonu) (usp. 2, 24), a kasnije to tumačenje preuzimaju novozavjetna teologija (usp. Otk 12, 9; 20, 2) i patristički teolozi⁶⁴. Štoviše, i sâm Isus spominje »zmije« u kontekstu demona (usp. Lk 10, 17–20). Kršćanska koncepcija Sotone razvijala se postupno, počevši od Staroga zavjeta, preko novozavjetne objave, do kršćanske tradicije.⁶⁵ Starozavjetna demonologija zauzima obrambeni i katkada polemički stav prema prodiranju misli obližnjih naroda, te samostalno ocrtava lik Sotone, stalno poštujući ljudsku slobodu i stalno umećući njegovo djelovanje u spasenjsku povijest. Biblijski tekstovi pokazuju da se Sotona uobličuje kao stvarnost različita od ljudskih grijeha i od zla što ga oni proizvode, te se pokazuje tajanstvenim bićem u svojim počecima. U Novom zavjetu Sotona i demoni imaju veći prostor; aktivni su za Isusova zemaljskog života tako što se opiru njegovoj evangelizaciji i poslanju; i javljaju se s raznim imenima⁶⁶; te ih se nikada ne promatra u njima sâmima, istrgnute iz spasenjskog plana, nego se pojavljuju u borbi koja otežava i potkopava Kristovo otkupiteljsko djelo. Borbu protiv Sotone radi uspostave Kraljevstva Božjega Isus uzima za ozbiljno (Mk 8, 33; Mt 13, 24–30; Lk 22, 31). Ta povezanost između dva različita i suprotstavljena kraljevstva – Kraljevstva Božjega i kraljevstva Sotone – priječi da se Sotonu promatra kao puki ondašnji pogled na svijet.⁶⁷

Prema kršćanskoj demonologiji Sotona i drugi demoni (zli duhovi) su svojim podrijetlom anđeli koji su se svojim slobodnim izborom pobunili protiv Boga i tako prouzročili svoj vlastiti pad i osudu, te su bili poraženi i izbačeni iz Božjega kraljevstva. Ti pali anđeli bili su stvoreni od Boga po naravi dobri, ali su zbog svoje odluke postali zli.⁶⁸ Njihov izbor protiv Boga konačan je, te oni pokušavaju čovjeka pridružiti svojoj

⁶⁴ Vidi TEOFIL ANTIOHIJSKI, *Autoliku*, Split, 2013., II, br. 28., 69-70.; IRENAEUS, *Against Heresies*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, I, Massachusetts, 1995., 315-567., ovdje IV, 1, br. 4., 462.; TERTULLIAN, *On Patience*, u: ISTI, *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 707-718., ovdje 5, 709.; CYPRIAN, *On Jealousy and Envy*, u: ISTI, *Ante-Nicene Fathers*, V, Massachusetts, 1995., 491-496., ovdje 10, br. 4., 492.; CHRYSOSTOM, *Three Homilies Concerning the Power of Demons*, u: P. SCHAFF (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series I*, IX, Massachusetts, 1995., 173-197., ovdje III, br. 4., 194-195.

⁶⁵ Usp. Satan, u: T. CARSON, J. CERRITO (ur.), *The New Catholic Encyclopedia*, XII, Farmington Hills, 2003., 698-699., ovdje 698.

⁶⁶ Neprijatelj, tužitelj, zmija, zmaj, zavodnik, zli, bogovi, nečisti duhovi, đavlovi anđeli, sile, vlasti, vrhovništva.

⁶⁷ Usp. B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 207. 215. 223. 276. 278.

⁶⁸ Opstojnost đavla i drugih demonâ pripada, iako kao drugotni izričaj, sadržaju katoličke vjere, stoji u dogmatskoj konstituciji *De fide catholica* donesenoj na Četvrtom lateranskom koncilu. Tridentski koncil 1546. potvrđuje opstojnost đavla, a Drugi vatikanski koncil (1962.-1965.) u nekoliko različitih dokumenata govori o utjecaju đavla i demonâ u okviru spasenjske povijesti kojom vlada Isus Krist (SC 6; LG 5. 16. 17. 35. 48. 55. 63; DH 11; AG 3. 9. 14. 19; GS 2. 13. 22. 37). Usp. DS, br. 800-801.; KKC, br. 391-392.; Sotona, u: A. BADURINA, B. FUČIĆ i dr., *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1990., 540-541., ovdje 540-541.

pobuni.⁶⁹ Anđeli kada jednom izaberu zlo, njihova volja ostaje zauvijek usmjerena prema zlu, stoga za njih nema povratka u prijašnje stanje; oni tako tvore duhovni svijet zloće (usp. Ef 6, 12).⁷⁰ Budući da demoni nisu jednaki po naravi i, stoga što nakon pada nisu izgubili naravne darove, među njima postoji određena hijerarhija, kao ona među anđelima, te su inferiorniji podložni superiornijima. Sloga demonâ, po kojoj se jedni pokoravaju drugima, ne proizlazi iz međusobnog prijateljstva, nego iz njihove zajedničke zloće kojom mrze Boga i ljude.⁷¹ Grgur Veliki veli da je Sotona bio najveće i najuzvišenije stvorenje koje je Bog stvorio u dobroti prije svih stvari. A pri padu je, svojim primjerom i uvjeravanjem, sa sobom povukao druge anđele.⁷² Demoni se nazivaju anđelima Sotone (usp. Mt 25, 41; 2 Kor 12, 7; Otk 12, 7. 9) što upućuje da im je povjereno neko poslanje od njihova zloga poglavice.⁷³ Tertulijan smatra da je Sotona prvi grešnik, začetnik svakog krivovjerja i svake napasti i progona protiv kršćana.⁷⁴ A apostol Petar već je ranije govorio o nadljudskoj protivničkoj sili, koja »obilazi kao ričući lav koga da proždre« (1 Pt 5, 8).

Isus naziva Sotonu »čovjekoubojicom od početka«, »lašcem« i »ocem laži« (Iv 8, 44). Sotona je pokušavao i Isusa odvratiti od poslanja koje je dobio od Oca (usp. Mt 4, 1–11). A po posljedicama »đavolskih djela«, najteže je od njih bilo lažljivo zavođenje koje je navelo čovjeka da ne bude poslušan Bogu. Demoni su, tako, protivnici izvršenja Božjega spasenjskog plana i čovjekovi neprijatelji.⁷⁵

Jedan od posljednjih dokumenata Crkve o demonologiji objavila je Kongregacija za nauk vjere 26. lipnja 1975. godine pod naslovom *Kršćanska vjera i demonologija*⁷⁶. U zaključnom dijelu tog dokumenta piše: »Izlazi izvan okvira biblijskog i crkvenog učenja onaj tko ne prihvaća [đavlovu] opstojnost; ili od njega čini počelo koje postoji za sebe, a da ne bi imao, kao svako stvorenje, svoj početak u Bogu; ili tko ga tumači kao

⁶⁹ Usp. KKC, br. 414.

⁷⁰ Toma Akvinski detaljno obrazlaže tu tvrdnju. Vidi THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, III, London, 1922., p. 64., čl. 2., 168-171.; ISTI, *On Evil*, New York, 2003., p. 16., čl. 5., 467-474.

⁷¹ Usp. THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, V, London, 1922., p. 109., čl. 1-2., 89-92.

⁷² Usp. B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 309.

⁷³ Usp. *Rimski obrednik obnovljen svetoga općega sabora Drugoga vatikanskog, proglašen vlašću pape Ivana Pavla II. Egzorcizmi i druge prošnje*, Zagreb, 2010., (= EDP), 9.

⁷⁴ B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 303.

⁷⁵ Usp. KKC, br. 394.; B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 27.

⁷⁶ Dokument je dostupan na:

https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19750626_fede-cristiana-demonologia_en.html.

pseudo-stvarnost, kao pojmovnu i maštovitu personifikaciju nepoznatih uzroka naših zala«⁷⁷.

Što je prvi grijeh demonâ koji je prouzrokovao njihov pad? Augustin veli da su demoni griješili propustom, jer nisu čuvali i održavali ljubav prema Bogu. Oni su zapravo sve dublje tonuli u svoju propast. Naslađivali su se vlastitoj moći, ljubeći više vlastitu, stvorenu dobrotu, nego Boga. To ih je dovelo do toga da su se htjeli izjednačiti s Bogom. Htjeli su, naime, sebi prisvojiti čast i vlast koja pripada jedino Bogu. Démoni su sagriješili vlastitom inicijativom, bez da su bili iskušavani ili nagovarani od bilo koga drugog. Budući da su demoni vječno fiksirani u svome samoljublju, oni se ne mogu pokajati i spasiti kroz intervenciju drugoga / Drugoga. Augustin tvrdi da inicijalni grijeh demonâ nije mogla biti zavist zbog radosti čovjeka, već oholost. Zavist, koja je mržnja prema sreći drugoga, ne može prethoditi već samo slijediti ljubav prema vlastitom dobru i moći. Zavist je, dakle, uslijedila nakon oholosti.⁷⁸

Rašireno je mišljenje kako je Lucifer pravo ime Sotone. Međutim, to nije točno. Takvo je tumačenje nastalo tek nakon latinskog prijevoda Biblije. Hebrejska riječ הֵלֵל (*hêlêl* – ima značenje *sjajna zvijezda, svijetliti*) koju nalazimo u *Knjizi proroka Izaije* (14, 12) prevedena je s latinskom riječju *lucifer* (sa značenjem *svjetlonoša*), koja je kasnije poprimila veliko početno slovo. Već su ranije neki patristički teolozi smatrali kako odlomak iz *Knjige proroka Izaije* 14, 12–15 u svjetlu retka iz *Lukina evanđelja* 10, 18 (»Promatrah Sotonu kako poput munje s neba pade«) govori o padu Sotone. Međutim, patristički teolozi nisu nikada tvrdili kako je Lucifer pravo ime Sotone. Kada je nastalo tumačenje da je Lucifer pravo ime Sotone ne može se ustvrditi.⁷⁹

⁷⁷ Usp. I. JAKULJ, Pravne i bogoslužne odredbe o egzorcizmima, u: N. A. ANČIĆ, N. BIŽACA (ur.), *Kršćanstvo i zdravlje*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Split, 2006., 227-264., ovdje 229.

⁷⁸ Usp. J. PATOUT BURNS, Augustine on the Origin and Progress of Evil, u: *The Journal of Religious Ethics* 16(1998.)1, 9-27., ovdje 17-18. Vidi AURELIJE AUGUSTIN, *O slobodi volje*, Zagreb, 2008., III, 25, br. 75-76., 346- 348.; III, 10, br. 29-31., 280-284.; ISTI, *O državi Božjoj*, II, Zagreb, 1995., XII, 6, 101-105.; XII, 9, 107-113.

⁷⁹ Usp. G. THEIBEN, Monotheismus und Teufelsglaube: Entstehung und Psychologie des biblischen Satansmythos, u: N. VOS, W. OTTEN (ur.), *Demons and the Devil in Ancient and Medieval Christianity*, Leiden, 2011., 37-69., ovdje 45.; J. B. RUSSELL, *Satan. The Early Christian Tradition*, Ithaca, 1982., 130-131.; M. G. HANSEN, The Name Lucifer, u: *The Old Testament Student* 4(1884.)2, 71-73.; J. JENSEN, W. H. IRWIN, Isaiah 1–39, u: R. E. BROWN, J. A. FITZMYER, R. E. MURPHY (ur.), *The New Jerome Biblical commentary*, Englewood Cliffs, 1990., 229-248., ovdje br. 31., 239.; A. J. MASS, Lucifer, u: Charles G. HERBERMANN, Edward A. PACE i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, IX, New York, 1913., 410.

Pastoralna konstitucija *Gaudium et spes* kazuje da nas je Krist spasio svojom smrću i uskrsnućem te nas »istrgnuo iz robovanja đavlu i grijehu«. ⁸⁰ Međutim, »cjelokupna je ljudska povijest prožeta teškom borbom protiv moći mraka, borbom koja je započela već od početaka svijeta i koja će – prema Gospodnjoj riječi – potrajati sve do posljednjeg dana« ⁸¹. Međutim, moć demonâ nije beskonačna. Oni su moćni zato što su duhovi, ali oni su ipak samo stvorenjâ; protiv Boga ne mogu ništa. Iako demoni u svijetu djeluju mržnjom protiv Boga i njegova Kraljevstva i, premda njihovo djelovanje za svakoga čovjeka prouzrokuje teške štete – duhovne, a posredno i fizičke naravi –, božanska providnost dopušta to zlokobno djelovanje radi čovjekova obraćenja, rasta u dobru i spasenja. ⁸²

3. Povijesni i religijski kontekst ranog kršćanstva

U ovome poglavlju osvrnut ćemo se na povijesni i religijski kontekst ranog kršćanstva. Vidjet ćemo u kakvom su se okruženju nalazili prvi kršćani, kako su se prema njima odnosile državne vlasti te pripadnici drugih religija, a nešto ćemo reći i o religijskim praksama i vjerovanjima prisutnima u tome vremenu. Povijesni kontekst pomoći će nam u rasvjetljivanju snage kršćanstva ili će ju pak umanjiti.

Kršćanstvo je nastalo s Isusom Kristom (koji je bio autentični Židov) za vrijeme okupacije Judeje od strane Rimskoga Carstva. Judeja je tada bila provincija Rimskoga Carstva u kojemu je dominirala politička moć Rima te grčko-rimska filozofija. Židovi nisu gledali blagonaklono na kršćane, pogotovo ne na kršćane helenističkog porijekla. Uz povremena mučenja od strane židovskih vlasti, pravi progon kršćana započeo je kamenovanjem đakona Stjepana 32./33. godine (Dj 6, 8–8, 3), te su mnogi kršćani bili primorani napustiti Jeruzalem. Do kraja prvog stoljeća kršćanske su se zajednice već proširile iz Palestine u razne gradove Sirije, Male Azije, Grčke i u Rim, dok su do sredine trećeg stoljeća naseljavali i dijelove Španjolske, Galije te sjeverne Afrike. Rimljani su cijenili stare tradicije i bili su sumnjičavi prema novim vjerskim skupinama. U početku su rimske vlasti kršćanstvo smatrale sektom unutar židovstva, da bi zatim početkom 2. st. rimski pisci počeli govoriti o kršćanima kao širiteljima novog

⁸⁰ Usp. DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Gaudium et spes*. Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu (7.12.1965.), u: DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Zagreb, 2008., br. 22.

⁸¹ *Isto*, br. 37.

praznovjerja koje se ne bi smjelo olako tolerirati. Kršćani su, naime, ubrzo počeli doživljavati neprijateljstvo i progone od strane careva te Rimljana općenito, iako to nikada nije bio uniformiran proces i u istom intenzitetu na svim područjima Carstva. Ipak, činjenica je da su zbog svojih uvjerenja kršćani nerijetko bili mučeni i ubijani. Razlog tomu je što su kršćani odbijali prinijeti životinjsku žrtvu poganskim bogovima, a koju su pak propisivale rimske vlasti. Pripadnici su poganskih religija, naime, smatrali kako jedino žrtvama mogu zadobiti naklonost bogova, nužno za blagostanje Carstva. Stoga su za bolesti i nepogode koje su se događale, budući da nisu htjeli prinijeti žrtve, optuživali kršćane. Čovjek tadašnjeg grčko-rimskog svijeta uobičajeno je bio praznovjerman, te je strahovao od gnjeva bogova ako im ne prinese žrtve.⁸³

Od početka je magija bila bitan dio grčko-rimske kulture i religije, te je njezino prakticiranje bilo sveprisutno u svakodnevnom životu na svim razinama društvenog života. Smatralo se kako magijski obredi mogu, ne samo nauditi neprijateljima i protivnicima, nego omogućiti i pristup višoj duhovnosti. Na magiju se gledalo kao na dar od bogova, a na čarobnjake i vračeve kao na one koji imaju izravnu vezu s božanskim svijetom. I magija i tadašnje religije priznavale su postojanje nadnaravnih moći. A u čaranjima zazivali su se bogovi, ali i demoni. Međutim, treba spomenuti kako u javnim religijskim praksama, za razliku od privatnih religijskih praksi, nije bilo magijskih obreda, već se radilo o igrama, prinošenja žrtvi bogovima, gozbama i slično.⁸⁴

U Rimskom je Carstvu, tako, postojalo mnoštvo različitih kultova, religijskih i magijskih obreda, čije su se ideje nerijetko međusobno stapale jedna u drugu. Dok se prakticiranje magije kasnije sve više širilo, te rastao broj čarobnjaka i vračeva, s druge strane nedostajala je svijest o čovjekovoj odgovornosti, te je nastajala sve veća moralna dekadencija.⁸⁵

U takvom okruženju, gdje su štovanje bogova i magijske prakse bile uobičajene na čitavom području Rimskoga Carstva, nalazilo se rano kršćanstvo. Broj je kršćana u tim

⁸² Usp. KKC, br. 395.

⁸³ Usp. M. HUMPHRIES, *Early Christianity*, New York, 2006., 10. 187-188. 192-196.; J. S. SIKER, *The second and third centuries*, u: P. F. ESLER (ur.), *The early Christian world*, New York, 2017., 197-219.; A. FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve*, Zagreb, 1970., 16-25. 42-50.

⁸⁴ Usp. Magic: Magic in Greco-Roman Antiquity, u: L. JONES (ur.), *Encyclopedia of Religion*, VIII, Farmington Hills, 2005., 5572-5577., ovdje 5572-5573.; F. GRAF, *Magic in the Ancient World*, Cambridge, 1997., 1-2. 14.; J. G. GAGER (ur.), *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York, 1992., 44.; H. M. FULLER, *From Daimon to Demon: The Evolution of the Demon from Antiquity to Early Christianity* [Disertacija], University of Nevada Las Vegas, Las Vegas, 2013., 11. Dostupno na: <https://digitalscholarship.unlv.edu/thesesdissertations/1826/> (15.8.2022.).

⁸⁵ Usp. V.-B. JARAK, *Rano kršćanstvo*, Plehan, 1986., 39-55.

prvim godinama formiranja kršćanstva bio neznatan u odnosu na pripadnike ostalih religija. Ali unatoč tome, kršćani su snažno isticali kako poganski bogovi nisu božanske naravi, već su to ljudske zamisli (idoli), ili pak demoni, te su se strogo protivili bilo kakvim magijskim praksama. Svojim su životima i uvjerenjima kršćani odskakali od prevladavajućeg poganskog mentaliteta, koji je na njih počeo gledati s prijezirom i neprijateljski, a kasnije progoniti, mučiti i ubijati. Gledajući samo iz ljudske perspektive, ako uzmemo u obzir što su sve kršćani proživljavali, kršćanstvo nije trebalo opstati. No unatoč svemu kršćanstvo se širilo; pogani su se odricali svojih dotadašnjih religijskih praksi te su postajali kršćani i po cijenu vlastita života. Pitamo se, u čemu leži snaga i privlačnost kršćanstva? Ako je kršćanstvo tek jedna od ondašnjih religija, zašto su pogani postajali kršćani gubeći ugled u društvu i riskirajući vlastiti život? I zašto su kršćani radije odlazili u mučeničku smrt, iako su se mogli spasiti javnim žrtvovanjem poganskim bogovima?

Naravno, moramo spomenuti kako se situacija promijenila u korist kršćana Konstantinovima obraćenjem (312.). Rimsko je Carstvo otada počelo davati potporu kršćanstvu, a carevi su (iznimka je obraćenik na poganstvo car Julijan Apostata, koji je vladao između 361. i 363.) snažno promicali interese kršćanstva. Drugim riječima, kršćanstvo je sada započelo biti važna institucija u Rimskom Carstvu. Štoviše, car Teodozije I. proglasio je kršćanstvo državnom religijom (380.), te zabranio sve poganske kultove u Carstvu (392.). To, dakako, ne znači kako je štovanje poganskih bogova odmah nestalo; naprotiv, postoji mnogo dokaza da je taj proces trajao nekoliko stoljeća.⁸⁶

3.1. FENOMEN OPSJEDNUĆA U POVIJESNOM I RELIGIJSKOM KONTEKSTU

Već smo ranije spomenuli kako su drevni narodi Istoka dualistički gledali na čitavu stvarnost. Oni razlikuju dobra i zla duhovna bića, međutim njihove koncepcije demona poprimaju različita obilježja i nazive. Često izgleda kako su demoni antropomorfna konceptualizacija nevidljivih prirodnih sila koje su vidljive uglavnom kroz njihove učinke, poput vjetra ili specifičnih bolesti. Ti drevni narodi vjerovali su kako demon

⁸⁶ Usp. M. HUMPHRIES, *Early Christianity*, New York, 2006., 10.; B. LEADBETTERU, From Constantine to Theodosius (and beyond), u: P. F. ESLER (ur.), *The early Christian world*, New York, 2017., 220-243.; A. RUNESSON, Jewish and Christian interaction from the first to the fifth centuries, u: *isto*, 244-264., ovdje 246.; A. FRANZEN, *Pregled povijesti Crkve*, Zagreb, 1970., 51-56.

može i zaposjesti čovjeka. A kako bi suzbili zle sile, koristili su se magijom i vraćanjem.⁸⁷

Dok je u grčkom panteonu bilo mnogo bogova (*theoi*), s Homerovom *Ilijadom* i *Odisejom* pojavila se nova kategorija: *daimōn*. Čini se da je koncepcija o *daimōnu* (iz ove grčke riječi razvio se izraz *demon*) bila dio grčke kulture mnogo prije nego što se razvila u nešto što bi se moglo smatrati opasnošću. U ranijim helenističkim razmišljanjima *daimōn* označava tajanstvenu moć, silu koja tjera čovjeka kod koje se ne može imenovati uzročnik. Sve do 4. st. pr. Kr. *daimōn* je u grčkom i rimskom mentalitetu bio neutralna sila, ili pak neutralno biće. Grci ipak poznaju obuzetost čovjeka od neke sile, za koju su smatrali da je božanska a ne demonska, a takve slučajeve pronalazimo među grčkim proročicama i u Dionizijevu kultu. Helenističko poimanje *daimōna* kao duhovnog bića nižeg od bogova, pretežno opasnog i zlog karaktera, proizašlo je od Platona i njegovog učenika Ksenokrata. *Daimōnes* su otada počeli označavati duhove koji vrše pritisak na ljude kako bi činili ono što im šteti. No ni tada se na *daimōnes* nije gledalo izrazito negativno, nego kao na pomoćnike kod čaranja i vraćanja.⁸⁸

Opsjednuće bi se općenito moglo definirati kao izmijenjeno stanje svijesti i ponašanja, a koje se pak događa pod utjecajem stranog duha, demona ili božanstva. Opsjednuti se ponašaju kao da je druga osobnost ušla u njihovo tijelo i preuzela kontrolu.⁸⁹

Među drevnim politeističkim narodima zaposjednutost je demonom, zbog raširenosti prakticiranja magije i drugih okultnih praksi, bila učestala, navode pojedini autori.⁹⁰ Stari zavjet ne donosi izvješća o opsjednućima; jedino možebitno opsjednuće pronalazimo u *Prvoj Knjizi o Samuelu* (16, 14–23) u slučaju izraelskog kralja Šaula.

⁸⁷ Usp. B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Andeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 258-263.; W. STEPHENS, Demons: An Overview, u: L. JONES (ur.), *Encyclopedia of Religion*, IV, Farmington Hills, 2005., 2275-2282., ovdje 2275-2276.

⁸⁸ Usp. W. BURKERT, *Greek Religion*, Malden, 2012., 179-181.; W. STEPHENS, Demons: An Overview, u: L. JONES (ur.), *Encyclopedia of Religion*, IV, Farmington Hills, 2005., 2275-2282., ovdje 2276-2277.; H. M. FULLER, *From Daimon to Demon: The Evolution of the Demon from Antiquity to Early Christianity* [Disertacija], University of Nevada Las Vegas, Las Vegas, 2013., 52. Dostupno na: <https://digitalscholarship.unlv.edu/thesesdissertations/1826/> (15.8.2022.); T. K. OESTERREICH, *Possession, Demoniacal And Other Among Primitive Races, in Antiquity, the Middle Ages and Modern*, London, 1930., 156-157.

⁸⁹ Usp. V. CRAPANZANO, Spirit Possession: An Overview, u: L. JONES (ur.), *Encyclopedia of Religion*, XIII, Farmington Hills, 2005., 8687-8694., ovdje 8687.

⁹⁰ Usp. M. J. O'DONNELL, Possession, u: C. G. HERBERMANN, E. A. PACE i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, XII, New York, 1913., 315-317., ovdje 315.; A. HARNACK, *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, I, New York, 1908., 125. Za daljnju analizu vidi T. K.

Međutim, Novi zavjet prikazuje nekoliko slučajeva opsjednuća. Izdvojit ćemo slučaj opsjednuća koji pronalazimo u *Djelima apostolskim* (16, 16–19), jer on za razliku od ostalih slučajeva navodi i uzrok zbog kojega je došlo do opsjednuća. Autor *Djela apostolskih* izvještava kako je opsjednuta žena imala »vračarskog duha« te se bavila gatanjem. U grčkom izvorniku stoji izraz *πνεῦμα πύθωνα* (*pneuma pythōna*), a označava, ili »duha imenom Piton«, ili »Pitonski duh«. U svakom slučaju aludira se na duh proricanja, a ženu se prikazuje nadahnutom pitijskim bogom Apolonom. »Piton« upućuje na proricateljsko božanstvo, izvorno zamišljeno kao zmija koja je nastanjivala Delfe. A taj je pak duh porazio i ubio Apolon. Smatralo se da proročica u Delfima (koja je zapravo bila medij) ima duha u svome tijelu koji je mogao proreći budućnost. Diljem grčko-rimskog svijeta postojala su poganska proricanja sudbine, a ovaj duh zaposjednuća, gdje god se javio, često se nazivao generičkim imenom »pitijski duh«. Proricanje i magija često su u antičkom svijetu bili povezani i prakticirani zajedno. Nakon što ju je apostol Pavao pomoću Isusova imena oslobodio od tog duha, žena je izgubila svoje okultne moći. Snaga Isusova imena koju je upotrijebio Pavao nadilazi moć »pitijskog duha« tako da ga jednostavna zapovijed odmah istjeruje van. To upućuje na oslobođenja od demonâ koja je Isus činio za vrijeme zemaljskog života.⁹¹ Zanimljiva je konstatacija Laktancija (4. st.) koji osvrćući se na okultne prakse u antičkom razdoblju veli: »Ti [demoni] izumitelji su astrologije, proricanja sudbine, vraćanja, pitijskih proročica, nekromancije, i magije.«⁹² Ranokršćanski apologeti posebnu pozornost posvećuju jednom temeljnom aspektu bezboštva, a to je idolopoklonstvo, jer je u njemu čovjek najviše otvoren djelovanju demonâ. Tertulijan ga čak smatra glavnim zločinom čovječanstva.⁹³ Kako bi ispravno procijenili i razlučili različite prakse s kojima se kršćani mogu susresti u poganskom svijetu, Origen predlaže kako prije svega treba obratiti pozornost na učinke koje oni uzrokuju u duši, kako onih koji štiju bogove, tako i onih koji prakticiraju magijske obrede. Primjećuje da nitko ne može dokazati da su postupci magičarâ ikoga odvratili od grijeha i prijestupa. Štoviše, razni magijski trikovi i lažna čudesa odvođe ljude od pravoga Boga i drže ih u zabludi

OESTERREICH, *Possession, Demoniacal And Other Among Primitive Races, in Antiquity, the Middle Ages and Modern*, London, 1930., 131-375.

⁹¹ Usp. D. L. BOCK, *Acts*, Grand Rapids, 2007., 628-630.; A. L. ASH, R. OSTER, *Djela apostolska*, Daruvar, 1997., 191.; W. S. KURZ, *Acts of the Apostles*, Grand Rapids, 2013., 314.

⁹² LACTANTIUS, *The Divine Institutes*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, VII, Massachusetts, 1995., 9-223., ovdje II, 17, 65.

⁹³ Usp. TERTULLIAN, *On Idolatry*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 61-77., ovdje I, 61.; M. TERKA, *Opętanie i egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku*, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111., ovdje 97.

idolopoklonstva, dok čudesa koja se Božjom snagom čine uvijek vode dobru, služeći spasenju čovjeka.⁹⁴

Ranokršćanski se apologeti pišući o opsjednuću ponajprije pozivaju na svakodnevno iskustvo kršćana koji su se susreli s takvim pojavama. Može se čak smatrati da su bili ozbiljan pastoralni problem i izazov za Crkvu, posebice u kontekstu evangelizacijske misije i u odnosu na uključivanje pogana u crkvenu zajednicu. Teofil Antiohijski ističe da opsjednuća nisu zaboravljeni fenomeni iz daleke prošlosti, nego suvremena stvarnost.⁹⁵ S druge strane, Justin Mučenik svjedoči o postojanju brojnih opsjednutih ljudi, koji žive ne samo daleko u svijetu, nego i u samom Rimu.⁹⁶ To su potvrđivali i Tacijan te Minucije Feliks, kazujući da se ljudi zarobljeni demonima mogu naći na mnogim javnim mjestima, na ulicama i u blizini poganskih hramova.⁹⁷

4. Identitet kršćanstva i njegov odnos prema zlu, opsjednuću i demonima

Ime *Isus* u hebrejskom znači *Bog spašava*. Doista, Isus se kao obećani Mesija utjelovio po Duhu Svetom kako bi spasio čitavog čovjeka – njegov duh, dušu i tijelo. Otac je, naime, poslao Isusa da konačno uspostavi Njegovo kraljevstvo među ljudima i tako spasi čovjeka. A Kraljevstvo Božje događa se tamo gdje čovjek u slobodi prihvaća Božju vladavinu (volju Božju), te tako ulazi u Život. Tijekom svoje javne službe Isus je naviještao i donosio Kraljevstvo Božje, te je okupljao one koji će imati udjela u Njegovom poslanju. Mesijanski znakovi što ih je Isus činio svjedoče da ga je Otac poslao, a konačna potvrda je Isusovo uskrsnuće od mrtvih. Nakon svoje smrti i uskrsnuća, Isus je na dan Pedesetnice poslao obećanog Duha Svetoga na svoje učenike kako bi zadobili Njegovu silu i zajedništvo s Ocem, te tako nastavili naviještati i uprisutnjavati Kraljevstvo Božje. U Duhu Svetom koji prebiva u njima, kršćani tvore Crkvu Kristovu koja je sakrament spasenja, a u njoj i po njoj Isus nastavlja svoje

⁹⁴ Usp. ORIGEN, *Against Celsus*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 395-669., ovdje II, 44, 448.; 51-52, 451-452.; M. TERKA, *Opętanie i egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku*, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111., ovdje 99.

⁹⁵ Usp. TEOFIL ANTIOHIJSKI, *Autoliku*, Split, 2013., II, br. 8., 44.

⁹⁶ Usp. JUSTIN, *Apologije*, Split, 2012., II, 6, br. 6., 117-118.

⁹⁷ Usp. TATIAN, *Address to the Greeks*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, II, Massachusetts, 1995., 59-83., ovdje 18, 73.; MINUCIUS FELIX, *Octavius*, u: ISTI, *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 173-198., ovdje 27, 190.; M. TERKA, *Opętanie i*

spasenjsko poslanje i djelovanje. Identitet kršćana je (govoreći fragmentarno, ne iznoseći svu dubinu identiteta kršćana) »novo stvorenje«, dioništvo u životu Presvetog Trojstva, biti u Kristu i nasljedovati Ga, te, u sve dubljem povezivanju s voljom Božjom, djelovati misijski i uprisutnjavati Kraljevstvo Božje među čitavo čovječanstvo te u sve dimenzije čovjekova života.⁹⁸

Isusovo je poslanje nerazdvojivo povezano s »razaranjem djela đavolskih« (1 Iv 3, 8) i oslobođenjem čovjeka od vlasti demonâ. Što su to »djela đavolska«? Svakako u njih ubrajamo idolopoklonstvo, magiju, vračanje, astrologiju itd., odnosno možemo reći kako se to odnosi na sve ono što je protivno čovjekovoj naravi, što ga zarobljuje, što ga potiče na nepovjerenje i neposluš prema Bogu. Isus se u sukobima sa Sotonom i demonima pokazuje kao jači, a to se posebno očituje u oslobođenju opsjednutih. Za svojega zemaljskog života, Isus je ozdravljao i mnoge demone izгнаo, uprisutnjujući tako Kraljevstvo Božje i pomažući čovjeku u njegovoj nevolji. Rani su kršćani, kao što ćemo vidjeti u narednom poglavlju, nasljeđujući Krista prokazivali i razarali đavolska djela, te oslobađali čovjeka od podjarmljenosti idolima i demonima. U antičkom i rano srednjovjekovnom razdoblju, kada su poganski kultovi i prakticiranje okultnih praksi bili izrazito prisutni, izgon je demonâ bio iznimno važan, pa i nezamjenjiv, u spasenju čovjeka i u širenju kršćanstva. Ozdravljenja i egzorcističko djelovanje kršćana snažno su utjecali na suzbijanje poganstva i prakticiranje magije (Dj 19, 11–20). Tamo gdje je nastupilo Božje kraljevstvo, čovjek je postao slobodan, a đavolska je vlast poražena.

5. Egzorcizam – koncepti, teologija, pastoral

Za mnoge se suvremene ljude, uključujući kršćane, praksa egzorcizma čini bizarnim ostatkom iz prošlosti. Međutim, oblik egzorcizma kakav se danas prakticira u Katoličkoj Crkvi, s njegovim dijagnostičkim kriterijima i mjerama zaštite, ima svoj začetak u ranom modernom razdoblju, točnije u 17. st. Dakako, sâm smisao i svrha obreda ostali su isti kao u počecima Crkve.⁹⁹ No prije nego počnemo govoriti o

egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111., ovdje 88-89.

⁹⁸ Usp. KKC, br. 422-423. 430-432. 436-438. 547-549. 729-730. 772. 775-776.; B. LUJIĆ, *Božja vladavina kao svijet novoga čovjeka*, Zagreb, 2010., 66-105.

⁹⁹ Usp. F. YOUNG, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, Cambridge, 2016., 5-6.

egzorcizmu iz perspektive kršćanstva, načinit ćemo povijesni presjek poimanja izгона demonâ u drugim religijama.

5.1. POVIJESNI PRESJEK IZGONA DEMONÂ U NEKRŠĆANSKIM RELIGIJAMA¹⁰⁰

Stari je Istok na svaku bolest gledao kao na nevolju koju su izazvali demoni ili poslali bogovi razdraženi nekim kulturnim propustom. Da bi se povratilo zdravlje, drevni su narodi obavljali »egzorcizme«, a bogove su zaklinjali za oprostjenje javnim molitvama i žrtvama.¹⁰¹ Zapise o »egzorcizmima« nalazimo među drevnim kulturama Mezopotamije (Sumerani, Asirci, Akađani, Babilonci). Babilonska je religija imala raznoliku demonologiju vezanu uz božansko, u kojoj su se vršili mnogobrojni »egzorcizmi« da bi se od demonâ oslobodile osobe, stvari i mjesta. Zapise o »egzorcizmima« nalazimo i kod naroda Egipta. Drevni su narodi vjerovali da mogu pomoću čarolijâ i vračanja izagnati demone. Mnoge su kulture koristile ples i glazbu kao bitni element obreda »egzorcizma«. Grci su u otklanjanju bolesti i opsjednuća prakticirali rituale pročišćavanja, te su se koristili određenim idolima kako bi na njih prenijeli moć *daimōna*.¹⁰² Židovi su također vršili egzorcizme zazivanjem imena nekog anđela, samostalno ili pak zajedno s Božjim imenom.¹⁰³ Rabin Johanan ben Zakkai, suvremenik Josipa Flavija (1. st.), smjerajući na egzorcizam veli: »Zar nisi nikada vidio osobu u koju je ušao zli duh? Što učiniti s onim koji je pogođen time? Uzmi korijenje od bilja, spali ga ispod njega, i okruži ga vodom, nakon čega će duh pobjeći.«¹⁰⁴ Židovski su se egzorcisti u obredima koristili redcima iz Biblije, biljkama, čarolijama i amuletima. A da bi egzorcist izгнаo demona, trebao je saznati njegovo ime, te su u tu

¹⁰⁰ Ovdje ćemo se bazirati na religije koje su postojale prije pojavka kršćanstva.

¹⁰¹ Usp. J. GIBLET, P. GRELOT, Bolest/ozdravljenje, u: X. LÉON-DUFOUR (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb, 1980., 101-107., ovdje 101-102.

¹⁰² Usp. J-B. BRUNON, P. GRELOT, Zli duhovi, u: X. LÉON-DUFOUR (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb, 1980., 1519-1523.; Exorcism, u: T. CARSON, J. CERRITO (ur.), *The New Catholic Encyclopedia*, V, Farmington Hills, 2003., 551-553., ovdje 551.; N. CACIOLA, Exorcism, u: L. JONES (ur.), *Encyclopedia of Religion*, V, Farmington Hills, 2005., 2927-2938., ovdje 2928.; J. P. LAYCOCK (ur.), *The Penguin Book of Exorcisms*, New York, 2020., 3-16.; P. MCNAMARA, *Spirit Possession and Exorcism: History, Psychology, and Neurobiology*, II, Santa Barbara, 2011., 105-111.; E. SORENSEN, *Possession and Exorcism in the New Testament and Early Christianity*, Tübingen, 2002., 18-46.

¹⁰³ Usp. P. J. TONER, Exorcism, u: C. G. HERBERMANN, E. A. PACE i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, V, New York, 1913., 709-711., ovdje 710.

¹⁰⁴ Exorcism, u: I. SINGER i dr. (ur.), *The Jewish Encyclopedia*, V, New York, 1901., 305-306., ovdje 306.

svrhu koristio prijetnjama i ukorima. Posebno su bili rašireni obrasci izгона demonâ koji se pripisuju kralju Salomonu.¹⁰⁵

5.2. TEOLOGIJA EGZORCIZMA U KRŠĆANSTVU

Iako je, kao što smo vidjeli, već prije nekakav oblik egzorcizma postojao u drugim religijama, te iako postoje određene sličnosti u vršenju egzorcizma iz kršćanske perspektive i onoga u drugim religijama, treba načiniti ispravnu distinkciju. Odvajanje egzorcizma i magije teško je – ako ne i nemoguće – ako gledamo samo iz perspektive povijesti.¹⁰⁶ Egzorcizam u okrilju kršćanstva, za razliku od »egzorcizama« politeističkih naroda, nije magijski čin te ne djeluje unutarnjom snagom određenih riječi ili precizno učinjenih rituala koje imaju sposobnost obuzdavanja ili protjerivanja demona. On u kršćanstvu ima drugačiju osnovu, te se temelji na vjeri u moć i milost Boga objavljenog u židovstvu i kršćanstvu. Kršćanin-egzorcist, prema tome, »ne nastupa u vlastito ime, nego jedino u ime Boga ili Krista Gospodina«¹⁰⁷. Egzorcizam je naime »odlučan čin pouzdanja i vjere u vrhovnu Božju moć nad demonima; kršćanin ga kao takvog ne može promatrati kao neki primitivni oblik psihoterapije usvojiv radi tretiranja mentalnih bolesti, a još manje kao magični obred kojim se nepogrešivo može riješiti svaka vrsta problema i teškoće«¹⁰⁸.

Izraz koji se u Bibliji koristi za izgon demonâ jest grčka riječ ἐκβάλλω¹⁰⁹ (*ekballō*). Međutim, pojam egzorcizam dolazi od druge grčke riječi ὀρκίζω¹¹⁰ (*horkizō*), odnosno od sinonima ἐξορκίζω¹¹¹ (*eksorkizō*), što znači zaklinjati, vezati zakletvom.¹¹² Hrvatski liturgijski govor za egzorcizam često koristi izraz *otklinjati*, a ima značenje otklanjanja zla.

Egzorcizmi su bili sastavni dio Isusova navještaja i uprisutnjenja Kraljevstva Božjega; čitav njegov ministerij obilježen je borbom protiv »silâ tame«. Vlastitom

¹⁰⁵ Usp. Exorcism, u: G. W. DENNIS (ur.), *The Encyclopedia of Jewish Myth, Magic & Mysticism*, Woodbury, 2016., 232-237.; E. SORENSSEN, *Possession and Exorcism in the New Testament and Early Christianity*, Tübingen, 2002., 47-74.

¹⁰⁶ Usp. F. YOUNG, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, Cambridge, 2016., 16-17.

¹⁰⁷ EDP, br. 12.

¹⁰⁸ B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Andeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 401.

¹⁰⁹ Usp. Mt 7, 22; 8, 31; 9, 33. 34; 10, 1. 8; 12, 24. 26. 27. 28; 17, 19; Mk 1, 34. 39; 3, 15. 22. 23; 6, 13; 7, 26; 9, 18. 28. 38; 16, 9. 17; Lk 9, 49; 11, 14. 15. 18. 19. 20; 13, 32

¹¹⁰ Usp. Mk 5, 7; Dj 19, 13

¹¹¹ Usp. Mt 26, 63

božanskom moći i snagom Duha Svetoga, Isus je oslobađao ljude od vlasti Sotone i demonâ, te je tako očitovao djelo svoga spasenja oslobađajući ljude od grijeha i od njegovih posljedica. Gdje nastupa Kraljevstvo Božje, nema mjesta demonskoj vlasti.¹¹³ Isus kao »Svjetlo istinsko« (usp. Iv 1, 9–10. 14) te kao onaj koji »poznaje svijet i stvarnost u njihovoj srži« (usp. Iv 1, 1–4), svojim pojavkom izvlači demone iz njihove prikrivenosti u tami ovoga svijeta (usp. Iv 3, 19–20). Stoga je razumljivo povećanje demonskih očitovanja koja pronalazimo u Novom zavjetu u odnosu na Stari zavjet. »Što čovjek više stoji na Božjoj strani, to realističniji postaje; to se jasnije pokazuju obrisi stvarnosti, to jasnije postaje i oprjeka svetomu: lijepe maske demonâ više ne mogu prevariti onoga tko ih promatra polazeći od Boga.«¹¹⁴ Evanđelja pokazuju Isusa kako uspješno vrši egzorcizme, a Njegovo istjerivanje demonâ znak je blizine i snage Kraljevstva Božjega u Njegovoj osobi (Mk 1, 1. 14–15; Lk 11, 20); egzorcizmi su tako konkretna pomoć čovjeku u nevolji i očitovanje Božjega milosrđa.¹¹⁵ Ljudi nisu u stanju sami se djelotvorno oduprijeti napadima neprijatelja ljudskog roda. Stoga je Isus došao da »oslobodi i ojača čovjeka tako što ga iznutra obnavlja te van izbacuje kneza ovoga svijeta (usp. Iv 12, 31), koji ga je držao u ropstvu grijeha.«¹¹⁶ Grijeh je taj koji degradira i razara čovjeka, stoga su Isusovi egzorcizmi u bitnome usmjereni prema obnovi slike Božje u čovjeku te prema obraćenju i spasenju čovjeka. Bog se tako pokazuje kao »onaj koji je istinski za čovjeka«. Božja se vladavina, dakle, očituje kao ona koja čovjeka spašava, dok se đavolska vlast pokazuje kao ona koja čovjeka upropaštava. Posebno se to može uočiti u izvješćima o opsjednutom Gerazencu, koja donose Markovo (5, 1–20) i Lukino evanđelje (8, 26–39). »Istjerivanjem *legije* Isus izgoni đavolske sile koje su uznemiravale tijelo i duh onog nesretnika, koji *se već dugo vremena nije uopće odijevao niti stanovao u kući, nego po grobnicama, i po cijele bi noći i dane u grobnicama i po brdima vikao i bio se kamenjem*. Čovjek, nakon izгона zlih duhova, opet zadobiva ne samo psihičku i moralnu ravnotežu nego i dostojanstvo ljudske osobe. On, koji je živio udaljen od ostatka zajednice i koji je bio promatran na isti način kao i opasna zvijer koju treba ukrotiti *okovima i lancima*, sada može sjediti *obučen i zdrave pameti* (.....) do *Isusovih nogu*. No preobražavajući i rehabilitirajući

¹¹² Usp. Egzorcizam, u: J. ŠETKA, *Hrvatska kršćanska terminologija*, Split, 1976., 78.; Opsjednuće, u: G. CANOBBIO (ur.), *Mali teološki leksikon*, Zagreb, 2002., 199.

¹¹³ Usp. EDP, br. 4.; M. TOMIĆ, Biblijski govor o demonima, opsjednutosti i izlječenjima, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije* 135(2007.)5, 387-390., ovdje 390.

¹¹⁴ J. RATZINGER, *Dogma i navještaj*, Zagreb, 2011., 226.

¹¹⁵ Usp. M. TOMIĆ, Biblijski govor o demonima, opsjednutosti i izlječenjima, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije* 135(2007.)5, 387-390., ovdje 390.

učinak Spasiteljeva egzorcizma posebno se proteže na dušu opsjednutoga. Izravno iskustvo koje ima o spasenjskoj i milosrdnoj Božjoj moći preobražava ga iznutra, čineći ga spremnim željeti slijediti Krista.«¹¹⁷

Da bi mogli nastaviti Isusovo poslanje i apostoli, a zatim i ostali učenici, dobivaju isti nalog i iste ovlasti. Crkva tako ima dioništvo u Kristovoj pobjedi nad đavlom: Krist svojim učenicima svih vremena daje vlast i snagu Duha Svetoga da izgone demone (usp. Mt 10, 1; Mk 16, 17), uništavaju njihovu vlast i sve oslobađaju od zaraze zla. Demoni se boje Isusovog imena i, u to ime Isusovi učenici izgone demone, a Duh Sveti je taj koji kršćane čini dionicima Kristova života te koji uz suradnju naroda Božjega nastavlja Isusovo djelo spasenja čovječanstva. Egzorcizmi svih vremena tako su pokazatelj da Bog želi spasenje svih ljudi te da se to spasenje upravo počinje ostvarivati. A u tu povijesnu fazu pobjede nad đavlom upisuje se navještaj i početak konačne pobjede koja će se ostvariti u *Paruziji*.¹¹⁸

U prvim stoljećima kršćanstva egzorcizam je, kao što smo već ranije spomenuli, imao važnu ulogu u evangelizaciji i spasenju čovjeka. Uz pomoć čovjeku u nevolji, ozdravljenja i oslobođenja od vlasti demonâ bili su znakovi kojima je Bog ukazivao na autentičnost Isusa Krista. Ti su znakovi snažno utjecali na pripadnike drugih religija da povjeruju u Krista te da prihvate Njegovu spasonosnu *Radosnu vijest*.

Crkva je u postapostolskom razdoblju nastavila, po nalogu i poslanju Gospodina Isusa, boriti se protiv Sotone i demonâ, te je tako očitovala i uprisutnjavala spasenje Božje. Postoji znatan broj spisa nastalih u ranome kršćanstvu koji prikazuju teološka promišljanja te pastoral rane Crkve po pitanju egzorcizma. Stoga će to biti tema naših daljnjih promišljanja. Promišljanja i iskustva patrističkih teologâ u bitnome su utjecali na formiranje službenog nauka Crkve i njenog pastoralala, odnosno ako uzmemo u obzir našu temu, na formiranje demonologije i teologije egzorcizma, te na sâm pristup oslobađanju opsjednutih.

¹¹⁶ GS, br. 13.

¹¹⁷ B. MARCONCINI, A. AMATO i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017., 393-394.

¹¹⁸ Usp. M. TOMIĆ, Biblijski govor o demonima, opsjednutosti i izlječenjima, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije* 135(2007.)5, 387-390., ovdje 389-390.; EDP, 10.; KKC, br. 434.

5.2.1. Teologija i pastoral egzorcizma u patrističkom razdoblju

5.2.1.1. Justin Mučenik

Najznačajniji apologet 2. st. Justin Mučenik napisao je *Apologije* upravljene rimskom caru Antoninu Piju. Justinov je glavni cilj bio obraniti kršćane od optužbi i nepravедnih osudâ. On poziva careve i javnost da svoju prosudbu temelje, ne na klevetama, već na činjenicama. U svojim se djelima Justin dotiče i teme egzorcizma:

»A Isus je pak ime koje znači ‘čovjek’ i ‘spasitelj’. Doista, kao što rekosmo, po volji Boga Oca postao je čovjekom i rodio se da spasi ljude koji u nj vjeruju te da porazi demone. U to se možete uvjeriti na temelju onoga što vam se događa pred očima. Naime, mnogi naši, kršćani, izliječili su, a još i danas ozdravljaju brojne opsjednute po čitavu svijetu, pa i u vašemu gradu, zaklinjući ih u ime Isusa Krista, raspetoga pod Poncijem Pilatom; oni demone koji su ljude opsjeli uništavaju i odgone dok svi drugi zaklinjači, čarobnjaci i vračari nisu bili u stanju ozdraviti ih.«¹¹⁹

Egzorcizmi za Justina imaju snažnu apologetsku i evangelizacijsku dimenziju; oni su dokaz istinitosti Krista i nadmoći kršćanstva nad politeističkim religijama – dok njihovi »egzorcisti« ne uspijevaju osloboditi opsjednute, kršćanima to polazi za rukom. Justin o borbi protiv demonâ ne govori kao o nečemu što je završilo Kristovim uskrsnućem; za njega je ta borba itekako aktualna. Apologeti smatraju egzorcizme uobičajenom pastoralnom aktivnošću koja ne izaziva nikakvo čuđenje kod kršćana. U počecima kršćanstva mnogi su kršćani, uključujući i laike, bili uključeni u izgon demonâ. Tada nije bila neka posebna služba egzorcista, niti je obavljanje egzorcizma bilo pridržano ovlaštenim klericima.¹²⁰ U istočnim Crkvama posebni red egzorcistâ nikad nije ustanovljen, dok je u zapadnoj Crkvi taj red ustanovljen negdje u 3. st.¹²¹

Dijalog s Trifunom najopširnije je Justinovo djelo napisano poslije *Apologija*. Radi se o naknadnom zapisu dvodnevne rasprave koju je Justin vodio s učenim židovom Trifunom. Justin ovdje ulazi u polemiku sa Židovima koji su smatrali da je kršćanstvo krivotvorina židovstva. Justin tako piše:

»Naime, uvijek zazivamo Boga da nas po Isusu Kristu očuva od demona kojima je štovanje Boga strano, a kojima smo se nekoć klanjali, da bismo, po njemu se obrativši Bogu, bili besprijeborni. Mi ga zovemo pomoćnikom i otkupiteljem; moći njegova imena demoni se boje pa se danas u ime Isusa Krista, [raspeta] pod Poncijem Pilatom, upraviteljem Judeje, njih zaklinje i pokorava. Svima je, dakle, očito da mu je Otac dao

¹¹⁹ JUSTIN, *Apologije*, Split, 2012., II, 6, br. 4-6., 117-118.

¹²⁰ Usp. M. TERKA, Opętanie i egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111., ovdje 101.

¹²¹ Usp. B. S. EASTON (ur.), *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Michigan, 1962., 15, 41.

takvu moć da su demoni podvrgnuti njegovu imenu i rasporedbi njegove muke i smrti.«¹²²

Politeističke bogove kojima se Justin klanjao prije prihvaćanja kršćanstva naziva demonima. Justin navodi kako vlast i moć kojom kršćani izgone demone dolazi od Isusa Krista, rassetoga i uskrsnuloga, a egzorcizmi su tako svjedočanstva koja Bog Otac daje čovječanstvu u vezi autentičnosti Isusa.

Slično piše i kasnije:

»On je Gospodar sila [Isus] po volji Oca koji mu je to udijelio. On je od mrtvih uskrsnuo i uzišao na nebo, kao što su iznijeli psalam i druga Pisma koja su ga predstavili kao Gospodara sila, a što se i sada, samo ako želite, možete lako uvjeriti iz onoga što vam je pred očima. Naime, svakoga se demona zaklinje, pobjeđuje i podlaže u ime ovoga Božjeg Sina i prvorođenca svakog stvorenja, rođena od djevice, koji postade čovjekom podložan patnji, kojega je vaš narod razapeo pod Poncijem Pilatom, koji je umro i od mrtvih uskrsnuo te uzišao na nebo. Zapravo, ako zaklinjete u ime nekoga od svojih kraljeva, pravednika, proroka ili patrijarha, nijedan demon ne će biti pokoren dok, ako netko od vas zaklinje u ime Boga Abrahamova, Izakova i Jakovljeva, demon biva jednako pokoren. Međutim (rekoh), vaši zaklinjači usvojenom vještinom, kao i oni poganski, čine zaklinjanja služeći se mirisima i čaranjima.«¹²³

Justin, iako s jedne strane priznaje ograničenu učinkovitost židovskih egzorcizama koji se provode u ime Jahve Boga, ipak tvrdi kako su samo kršćanski egzorcizmi učinkoviti te nadmašuju i židovske egzorcizme i sve poganske magijske prakse, a ove su pak posljednje isprazne obmane izvedene snagom demonâ kako bi se ljudima divilo te zavelo kako bi štovali demone koji se skrivaju iza takozvanih bogova. Za Justina, postoji temeljna razlika: u kršćanskom egzorcizmu postoji samo jednostavno zazivanje Isusova imena bez pomoći bilo kakve magijske vještine ili uporabe određenih sredstava.¹²⁴

5.2.1.2. Teofil Antiohijski

Koncem 2. st. biskup Teofil Antiohijski u apologetskom djelu *Autoliku* odgovara na pitanja svom poganskom prijatelju. Teofil u djelu nastoji pokazati istinitost kršćanske vjere te zablude politeističkih religija. Komentirajući naučavanje poganskih pjesnika, Teofil veli:

¹²² JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, Split, 2011., 30, br. 3., 61.

¹²³ JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, Split, 2011., 85, br. 1-3., 154.

¹²⁴ Usp. L. MISIARCZYK, *Od charyzmatu do ordo exorcistarum. Rozwój praktyki egzorcyzmu w pierwotnym chrześcijaństwie*, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 67-85., ovdje 77.

»I nehotice priznaju da ne znaju istine; od demona potaknuti i nadahnuti govorili su po njihovu naputku. Doista, pjesnici Homer i Hesiod, kako vele od muza nadahnuti, govorili su po svojoj mašti i krivo, ne po čistomu, nego po prijevarnomu duhu. To je posve očito i iz toga što se one koje demoni opsjednu sve do danas zaklinje imenom pravoga Boga, a ti zavodnički demoni priznaju da su oni bili ti koji su u njima djelovali. Osim ako su neki doživjeli prosvjetljenje uma pa su katkada govorili ono što se slaže s prorocima, da sebi i svim ljudima posvjedoče kako je Bog jedini gospodar...«¹²⁵

U argumentiranju protiv politeističkih mitologijâ, Teofil samo usputno spominje egzorcizam. Démoni kod egzorcizma otkrivaju svoj pravi identitet, te priznaju da su oni ti koji su inspirirali autore poganskih mitologijâ.

5.2.1.3. Minucije Feliks

Minucije Feliks, odvjetnik iz poganske porodice, oko 197. godine piše apologiju *Oktavije* u obliku dijaloga. Navodi kako politeistički bogovi kod obavljanja egzorcizma priznaju da su demoni:

»Mnogi, čak i neki od vaših ljudi, znaju sve te stvari koje sami demoni često priznaju o sebi kad ih istjeramo iz tijela mučenjem naših riječi i vatrom naših molitvi. Sam Saturn, i Serapis, i Jupiter, i bilo koji demoni koje štujete, svladani od boli, progovore tko su; i sigurno ne lažu na svoju štetu, osobito kad je netko od vas prisutan. Pošto sami priznaju za sebe da su demoni, vjerujte im kada priznaju istinu o sebi; jer kada ih se zaklinje jedinim i pravim Bogom, ta bijedna bića protiv svoje volje drhte u njihovim tijelima, ili najednom iskoče van, ili nestaju postepeno, već kako vjera mučenoga pripomaže i kako molitva iscjelitelja djeluje.«¹²⁶

Minucije Feliks prikazuje duhovnu borbu koju kršćani vode s demonima prilikom egzorcizma; kada ih se zaklinje u ime Boga, demoni su prisiljeni protiv svoje volje priznati tko su, te napuštaju ljudsko tijelo. Potpuno se oslobođenje čovjeka može dogoditi odmah ili može pak potrajati kroz neodređeno vremensko razdoblje. Tijekom egzorcizma događa se očita manifestacija demona koji, prisiljen Božjom snagom, priznaje vlastite laži otkrivajući tako svoju pravu sliku. A to mogu posvjedočiti i neki nekršćani koji su prisustvovali takvim događajima. Ono što se događa tijekom egzorcizma – otkrivanje Božje moći i razotkrivanje laži demonâ koji se pretvaraju da su bogovi – doprinosi obraćenju mnogih pogana. Minucije Feliks veli kako na učinkovitost egzorcizma utječu usrdnost egzorcistove molitve te suradnja opsjednutoga.¹²⁷

¹²⁵ TEOFIL ANTIOHIJSKI, *Autoliku*, Split, 2013., II, br. 8., 44.

¹²⁶ MINUCIUS FELIX, Octavius, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 173-198., ovdje 27, 190.

¹²⁷ Usp. M. TERKA, Opętanie i egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111., ovdje 108.

5.2.1.4. Tertulijan

Tertulijan u apologetskom djelu *Apologetika* upućenom upraviteljima provincija Rimskoga Carstva, braneći kršćane s pravnoga stajališta donosi i neke pojedinosti u načinu obavljanja egzorcizma:

»Zato, sav autoritet i moć koju imamo nad njima je od našega zazivanja Kristovog imena te podsjećanja na muku kojom im Bog prijeti po rukama Krista kao sudca, a koja će ih jednoga dana zadesiti. Bojeći se Krista u Bogu, i Boga u Kristu, oni postaju podređeni Božjim i Kristovim slugama. Na naš dodir i dah, uz podsjećanje, ali i ostvarenjem njihove kazne vatrom suda, te na našu zapovijed, pred vama, na javno poniženje, protiv svoje volje i u boli, napuštaju tijela u koja su ušli.«¹²⁸

Tertulijan želi da pogani uvide Isusovu nadmoć nad politeističkim bogovima, te da postanu svjesni kako se zapravo radi o demonima. Ipak, egzorcizam ima i dublji smisao. Naime, egzorcizam kao takav nije samo mjesto očitovanja zla, već je prije svega molitva Bogu za spas čovjeka zarobljenog demonima te objava Božjega milosrđa i moći. Svjedočanstva apologeta pokazuju da se demoni boje kršćana i da slušaju njihove naredbe zbog Božjega autoriteta koji stoji iza Kristova učenika. Tertulijan navodi kako egzorcizam uključuje zazivanje Isusova imena, direktnu naredbu, te geste kao što su dodir i duhanje (*exsufflation*).¹²⁹

U djelu *O duši* Tertulijan govori o prijetvornom djelovanju demonâ:

»Jer, kao što smo već naveli, teško da postoji ljudsko biće koje demon ne napastuje; i dobro je poznato mnogima, da prijevremene i nasilne smrti, koje muškarci pripisuju nesrećama, zapravo su uzrokovali demoni. Ovu prijevaru zlog duha koji se skriva iza preminule osobe, ako se ne varam, možemo dokazati stvarnim činjenicama, kada u slučajevima egzorcizma (zli duh) ponekad kaže da je jedan od rodbine osobe koju opsjeda, ponekad gladijator ili bestijarij [osoba koja se bori sa zvijerima], a ponekad bog; uvijek kako bi napravio pomutnju i ugasio istinu koju objavljujemo... (...) Naposljetku, demon je, nakon pokušaja nadmudrivanja očevidaca, pobijeđen pritiskom božanske milosti, te protiv svoje volje priznaje svu istinu.«¹³⁰

¹²⁸ TERTULLIAN, *Apology*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 17-60., ovdje 23, 38.

¹²⁹ Usp. D. G. VAN SLYKE, *The Human Agents of Exorcism in the Early Christian Period: All Christians, Any Christians, or a Select Few Christians?*, u: *Antiphon: A Journal for Liturgical Renewal* 16(2012.)3, 179-224., ovdje 187-189.; M. TERKA, *Opętanie i egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku*, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111., ovdje 103.

¹³⁰ TERTULLIAN, *A Treatise on the Soul*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 181-235., ovdje 57, 233.

Tertulijan smatra kako su demoni uzroci nekih nesreća, a znaju i obmanjivati pretvarajući se da su neka od preminulih osobâ, ili se pak pretvaraju da su božanstvo. Međutim, u procesu egzorcizma prisiljeni su otkriti svoj pravi identitet.

Spisom *O priredbama* Tertulijan nastoji kršćane odvratiti od posjećivanja kazalištâ, igara u amfiteatru, borbi gladijatorâ i sl. Kazuje kako će biti više zadovoljni u istjerivanju demonâ:

»Što je plemenitije nego gaziti nogama po bogovima narodâ – istjerivati zle duhove – liječiti – istraživati božanske objave – živjeti Bogu? To su zadovoljstva, spektakli, koji odgovaraju kršćanima – sveto, vječno, besplatno.«¹³¹

5.2.1.5. Irenej Lionski

Biskup Irenej Lionski u svojem polemičkom djelu *Protiv krivovjerja*, osporavajući gnostička naučavanja, govori kako neki Isusovi učenici, a ne svi, posjeduju dar izгона demonâ:

»Prema rasporedbi darova i milošću koju su dobili od Njega [Isusa], njegovi pravi učenici čine djelâ u Njegovo ime na dobrobit ljudi. Neki od njih uistinu djelotvorno izgone demone, tako da oni koji budu očišćeni od zlih duhova često povjeruju te se pripoje Crkvi. Drugi imaju vizije i predznanje o budućim događajima, te prorokuju. Drugi pak vraćaju zdravlje bolesnima polažući ruke na njih. I kao što smo već ranije rekli, čak su i mrtve osobe vraćene u život te su ostale s nama mnogo godina.«¹³²

Izgonjenje je demonâ za Ireneja karizmatski dar, poput prorokovanja ili ozdravljanja bolesnih polaganjem ruku. Egzorcizam oslobađa pogane od vlasti demonâ, nakon čega povjeruju Evanđelju i postaju kršćani. Egzorcizam je naime jedan od dokaza istinitosti Evanđelja te kerigma onima koji ne vjeruju. Za apologete je činjenica egzorcizama svojevrsan argument u polemici s poganskim idolopoklonstvom, a ujedno je – čini se – i upozorenje za same kršćane, na što upućuje »pravi učenici«. Kršćani su naime u svakodnevnom životu bili u neprestanom doticaju s poganskim kultovima i magijskim obredima, stoga ih Irenej poziva da sačuvaju čistoću vjere i morala.¹³³ Nasuprot vračarima i poganskim egzorcistima, kršćanski se egzorcizam vrši molitvom i

¹³¹ ISTI, *The Shows, or De Spectaculis*, u: *isto*, 79-91., ovdje 29, 91.

¹³² IRENAEUS, *Against Heresies*, u: ISTI, *Ante-Nicene Fathers*, I, Massachusetts, 1995., 315-567., ovdje II, 32, br. 4., 409.

¹³³ Usp. M. TERKA, *Opętanie i egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku*, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111., ovdje 108-109.; D. G. VAN SLYKE, *The Human Agents of Exorcism in the Early Christian Period: All Christians, Any Christians, or a Select Few Christians?*, u: *Antiphon: A Journal for Liturgical Renewal* 16(2012.)3, 179-224., ovdje 189-190.

zazivanjem imena Isusa Krista, a ne vraćanjem i čaranjem.¹³⁴ Irenej donosi i kriterije za utvrđivanje vjerodostojnosti čuda, uključujući egzorcizam: 1) učinjen je snagom Božjom, 2) nije učinjen s nakanom prijevare pomoću trikova, nego je 3) učinjen s ciljem čovjekova dobra.¹³⁵

5.2.1.6. Hipolit Rimski

Prvi detaljan prikaz katekumenske i krsne liturgije nalazimo u spisu *Apostolska predaja* Hipolita Rimskog, nastalom početkom 3. st.

Apostolska predaja zabranjuje ređenje za službu egzorcista onih koji već imaju karizmu izгона demonâ:

»Ako netko kaže 'Primio sam dar ozdravljanja', na njega se neće položiti ruke; djelo će se očitovati ako govori istinu.«¹³⁶

Ovaj tekst sugerira kako su se karizmatički egzorcisti koji su se bavili opsjednutima razlikovali od službeno zaređenih egzorcistâ koji su vršili predkrsne egzorcizme. Izuzimanje karizmatičkih egzorcistâ iz ređenja imalo je dvostruku svrhu: s jedne je strane omogućavalo crkvenoj hijerarhiji da se distancira od njihovih aktivnosti ako su odstupili od pravovjerna, a s druge je strane Crkva mogla sačuvati vlast nad djelovanjem egzorcistâ implicitno im dajući priznanje.¹³⁷

Što se tiče opsjednutih, pronalazimo sljedeće:

»Ako je netko opsjednut demonima, ne smije biti pripušten kao slušatelj [evanđelja] dok se ne očisti.«¹³⁸

Traditio apostolica ukazuje na svjesnost razlike između predkrsnoga egzorcizma te egzorcizma nad opsjednutima, navodeći kako opsjednuta osoba prvo mora biti oslobođena da bi postala katekumen. Ovo upućuje na to da predkrsni egzorcizmi (*mali egzorcizmi*) nisu bili smatrani dovoljnima za slučajeve opsjednuća.¹³⁹ Kod *malih egzorcizama* radi se naime o tzv. *otkletvenim molitvama* koje su katekumeni primali kako bi bili slobodni od posljedica grijeha i utjecaja demonâ, te otvoreni milosti

¹³⁴ Usp. IRENAEUS, *Against Heresies*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, I, Massachusetts, 1995., 315-567., ovdje II, 32, br. 5., 409.

¹³⁵ Usp. *isto*, ovdje II, 31, br. 2., 407.

¹³⁶ B. S. EASTON (ur.), *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Michigan, 1962., 15, 41.

¹³⁷ Usp. F. YOUNG, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, Cambridge, 2016., 40-41.

¹³⁸ B. S. EASTON (ur.), *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Michigan, 1962., 16, 41-42.

¹³⁹ Usp. F. YOUNG, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, Cambridge, 2016., 41.

sakramenta krsta. Ovdje se naime ne radi o opsjednutim osobama; tu su provjeru morali katekumeni proći prije samoga katekumenata.

5.2.1.7. Origen

Sredinom 3. st. Origen je napisao svoje jedino apologetsko djelo *Protiv Celza* u kojem brani kršćanstvo od tvrdnji poganskoga filozofa Celza. Celzo smatra Sveto pismo inferiornim u odnosu na djela grčke filozofije, te za Isusa i apostole veli da su vračevi i varalice. Odgovarajući na Celzove optužbe, Origen želi da se uoči različitost između djelovanja kršćana i djela koja čine vračevi u politeističkim religijama:

»Moje mišljenje je da su čudesa koja je Isus učinio dokaz kako se Duh Sveti pojavio tada u obliku goluba, iako Celzo iz želje da ih diskreditira, tvrdi da je Isus izveo samo ono što je naučio među Egipćanima. Referirat ću se, ne samo na njegova čudesa, već i na ona koja su učinili Isusovi apostoli. Oni bez pomoći čudesa nikako ne bi mogli uspjeti u tome da oni koji su čuli njihova nova naučavanja napuste svoje narodne običaje te da prihvate njihove po cijenu vlastitoga života. I još uvijek se među kršćanima nalaze tragovi istog Duha Svetoga koji se pojavio u obliku goluba. Kršćani izgone zle duhove, iscjeljuju te prorokuju buduće događaje prema volji Logosa.«¹⁴⁰

Origen ističe kako kršćani istjeruju demone zahvaljujući djelovanju Duha Svetoga, a ne pomoću magije ili vraćanjem, kao što to čine poganski egzorcisti i vračevi. Arnobije (3-4. st.) se također suprotstavlja optužbi da je Isus bio vrač: Isus je jednostavnom riječju oslobađao od demonâ, dodirrom, i vlastitom božanskom naravi, a ne čaranjima, biljem i metodama proricanja koje su koristili vračari. Zazivanje Isusova imena, zbog kojega demoni bježe i zbog kojega propadaju djela vračeva, dokazuje da Isus nipošto nije bio vrač.¹⁴¹ Za Origena su čudesa koja kršćani čine potvrda Isusova uskrsnuća. Kao i Irenej Lionski, Origen smatra da su zahvaljujući čudima pogani napuštali svoje dotadašnje običaje te prihvaćali kršćanstvo. Što se tiče čudâ o kojima se govori da ih izvode poganski egzorcisti, ona se ne mogu provjeriti i potvrditi, dok za egzorcizme koja čine kršćani postoje brojna provjerljiva svjedočanstva.¹⁴²

Origen veli kako pitijska proročica prorokuje po nadahnuću demonâ, istih onih koje kršćani izgone iz opsjednutih:

¹⁴⁰ ORIGEN, *Against Celsus*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 395-669., ovdje I, 46, 415.

¹⁴¹ Usp. ARNOBIUS, *Against the Heathen*, u: ISTI, *Ante-Nicene Fathers*, VI, Massachusetts, 1995., 413-543., ovdje I, br. 43-46., 425-426.

¹⁴² Usp. ORIGEN, *Against Celsus*, u: ISTI, *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 395-669., ovdje I, 67, 427.

»Ako je, dakle, pitijska proročica izvan sebe kad prorokuje, koji je to duh koji ispunja njezin um i zamagljuje njezinu prosudbu s tamom, ako se ne bi radilo o istim demonima koje mnogi kršćani istjeruju iz opsjednutih osoba? I to, možemo primijetiti, ne čine pomoću magije ili vraćanja, već samo molitvom i jednostavnim zaklinjanjima koje najjednostavnija osoba može koristiti. Većinom to čine nepismene osobe, te se tako očituje milost koja je u Kristovoj riječi. Ali se očituje i nemoć demonâ jer, da bi ih se svladalo i izgnalo iz tijela i duša ljudi, ne zahtijeva se snaga i mudrost onih koji su vješti u raspravama ili najviše učeni u pitanjima vjere.«¹⁴³

Prema Origenu, egzorcizam su u prvim stoljećima kršćanstva obavljale većinom nepismene osobe kako bi se očitovala snaga Kristova. Origen veli kako demoni mogu opsjedati mjesta i životinje, a ne samo ljude.¹⁴⁴

5.2.1.8. Firmilijan

Sredinom 3. st. Firmilijan, biskup Cezareje Kapadocijske, piše Ciprijanu, biskupu Kartage, o događaju koji se dogodio na prostorima Kapadocije:

»Ali želim ti reći neke činjenice o okolnostima koje su se dogodile među nama, a tiču se ovog pitanja. Prije dvadeset i dvije godine, u desetini nakon cara Aleksandra, na ovim je prostorima bilo mnogo borbi i teškoća, općenito među svim ljudima, ali i među samim kršćanima. Pored toga, bilo je čestih potresa, tako da su mnoga mjesta uništena diljem Kapadocije i Ponta... (...) Među nama se odjednom pojavila jedna žena koja se u stanju ekstaze predstavila kao proročica, te se ponašala kao da je nadahnutâ Duhom Svetim. Međutim, bila je pod utjecajem demona, te je dugo vremena uznemiravala i obmanjivala braću čineći neuobičajene stvari, a i obećala je kako će učiniti da se zemlja zatrese. Nije da je moć demona tako velika da može učiniti da se zemlja tresе, ili da poremeti njene dijelove; ali ponekad zli duh dalekosežno vidi i osjeti da će biti potres, te se pretvara da će on učiniti ono što vidi. Ovim lažima i hvalisanjem je podčinio pojedine umove, te su mu se pokoravali i slušali ga u svemu. On bi također natjerao tu ženu da hoda po oštroj zimi golim nogama preko smrznutog snijega te ju očuvao od ozljeda. Povrh toga, žena bi rekla da se žuri u Judeju i Jeruzalem, pretvarajući se da je došla od tamo. Ovdje je, ujedno, zavarala jednog svećenika, seljaka, i đakona, tako da su imali vezu s tom ženom, a što je ubrzo otkriveno. Neočekivano se pred njom pojavio jedan egzorcist, čovjek potvrđen i uvijek dobar u govoru o pitanjima vjere. On je potaknut od mnoge braće koji su bili jaki i hvalevrijedni u vjeri, ustao protiv tog zlog duha kako bi ga nadvladao, koji je svojom prepredenom varkom, neposredno prije njegova dolaska govorio da će doći neki neprijatelj i nevjernik. Ipak, taj egzorcist, inspiriran Božjom milošću, hrabro se odupro i pokazao da je ono što se prije činilo svetim, zapravo zli duh.«¹⁴⁵

Firmilijan ne govori izravno da je lažna proročica bila kršćanka, no na temelju Firmilijanovog pisma može se zaključiti da je bila krštena od strane heretika. Nitko od »mnoge braće«, usprkos jakoj vjeri, nisu pokušali egzorcizirati ženu, kao niti ondašnji

¹⁴³ *Isto*, ovdje VII, 4, 612.

¹⁴⁴ Usp. *isto*, ovdje VII, 67, 638.

¹⁴⁵ CYPRIAN, *Epistles*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, V, Massachusetts, 1995., 275-420., ovdje LXXIV, br. 10., 392-393.

svećenik, već su se obratili egzorcistu. Ovo upućuje na to kako je u 3. st. postojao službeni red egzorcista, reguliran i po odobrenju Crkve.¹⁴⁶

5.2.1.9. Ciprijan

Sredinom 3. st. Ciprijan u pismu upućenom prijatelju Magnusu usputno spominje egzorcizam:

»Ovo se isto događa i danas kada je đavao bičevan, pržen i mučen od egzorcista ljudskim glasom i snagom Božjom; i iako često kaže da će izići i napustiti Božje ljude, u tome često obmanjuje, te čini ono što je faraon činio istim lukavstvom.«¹⁴⁷

Slikovitim riječima Ciprijan navodi kako đavao biva mučen tijekom egzorcizma, ali i kako često obmanjuje. Dok Ciprijanova tvrdnja o mučenju egzorcistovim riječima možda nije imala izravnog utjecaja na razvoj obreda egzorcizma, svakako je utjecala na važnost uporabe riječi u obredu. A moć izгона demonâ koju kršćani imaju, za Ciprijana se dobiva na krštenju.¹⁴⁸ U jednom drugom tekstu Ciprijan spominje kako egzorcizam vraća fizičko i psihičko zdravlje koje su kod opsjednutih narušili demoni.¹⁴⁹

5.2.1.10. Eugenija

Spis *Djela svete Eugenije* opisuju kako je jedna žena u 3. st. izgonila demone:

»Ali ona je bila toliko draga Bogu da je mogla istjerati demone, a iscjeljenje bolesnih po njoj je bilo Božje jamstvo za nju.«¹⁵⁰

Ovo je prvi ali i jedini tekst ranokršćanske literature koji izričito spominje da je jedna kršćanka izgonila demone. Božje djelovanje preko nje bilo je potvrda njezina sveta života.

¹⁴⁶ Usp. E. FROST, *Christian Healing*, London, 1940., 60.

¹⁴⁷ CYPRIAN, *Epistles*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, V, Massachusetts, 1995., 275-420., ovdje LXXV, br. 15-16., 402.

¹⁴⁸ Usp. J. S. GROB, *A Major Revision of the Discipline on Exorcism : A Comparative Study on the Liturgical Laws in the 1614 and 1998 Rites of Exorcism* [Disertacija], Saint Paul University, Ottawa, 2007. Dostupno na: <https://ruor.uottawa.ca/handle/10393/29460> (12.3.2020.).

¹⁴⁹ Usp. CYPRIAN, *The Treatises*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, V, Massachusetts, 1995., 421-564., ovdje VI, br. 7., 467.

¹⁵⁰ Acts of Saint Eugenia, u: F. C. CONYBEARE (ur.), *The Apology and Acts of Apollonius and other Monuments of Early Christianity*, London, 1894., 147-189., ovdje 171.

5.2.1.11. Euzebije Cezarejski

Euzebije Cezarejski u svojoj *Crkvenoj povijesti*, točnije u šestoj knjizi napisanoj oko 312. godine, citira dijelove jednoga pisma pape Kornelija upućenog Fabiju, biskupu Antiohije. Navedeno je pismo napisano 251. godine, te donosi neke podatke o Rimskoj crkvi:

»U ovoj Crkvi – znao je, kao ne – ima: četrdeset i šest svećenika, sedam đakona, sedam podđakona, četrdeset i dva akolita, pedeset i dva egzorcista i vratara, a više od petnaest stotina udovica i potrebnih.«¹⁵¹

Papa Kornelije daje nam podatak kako su egzorcisti u Rimskoj crkvi tada postojali kao niži red.

5.2.1.12. Laktancije

Laktancije opisuje koju snagu ima znak križa, zahvaljujući Isusovu uskrsnuću:

»Stoga je, prihvaćajući da bude mučen i ubijen [Isus], dolikovalo da bude i uzdignut. Prema tome, križ ga je uzvisio u djelu i u znaku, tako da su njegovo veličanstvo i njegova snaga zajedno s Njegovom mukom postali očiti svima. Kada je raširio svoje ruke na križu, očito je raširio svoja krila prema istoku i zapadu, pod koja se svi narodi cijeloga svijeta mogu okupiti i počivati. Ali koju vrijednost ima ovaj znak, i koliku snagu ima, očito je, jer su sva mnoštva demonâ izgnana i natjerana u bijeg ovim znakom. I on je osobno prije svoje muke vlastitom riječju i zapovijedi uznemiravao demone, tako da sada imenom i znakom iste muke, kada su mučeni i stavljeni u agoniju, nečisti duhovi bivaju izgnani iz tijela ljudi koja su zaposjeli, priznajući da su demoni, i pokoravajući se Bogu koji ih muči. Stoga, što Grci mogu očekivati od svojih praznovjerja i svoje mudrosti kada vide da njihovi bogovi, koji ne poriču da su ujedno i demoni, bivaju pokoreni od čovjeka pomoću križa?«¹⁵²

Ono što je Isus činio za vrijeme svojega zemaljskog života, to isto sada čine kršćani vlašću koju im je dao Isus; pomoću Njegova imena te znakom Njegova križa, demoni bivaju mučeni i izgnani iz tijela ljudi koje su zaposjeli. Laktancije dakle navodi još jednu gestu koja se koristila prilikom egzorcizma: znak križa.

Laktancije veli kako je prisutnost kršćana onemogućavala demonima da djeluju u poganskim obredima i kod proricanja njihovih vidovnjaka:

»Dovoljno je pokazati kako veliku snagu ima taj znak [znak križa]. Onaj koji vidi kako demoni bježe iz tijela koje su posjeli kada ih se zaklinje Kristom, znat će kako im velik

¹⁵¹ EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, VI, Split, 2004., 43, br. 11., 568.

¹⁵² LACTANTIUS, *The Epitome of the Divine Institutes*, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, VII, Massachusetts, 1995., 224-255., ovdje 51, 242-243.

užas ulijeva ovaj znak. On [Isus] je, kada je živio među ljudima, sve demone natjerao u bijeg svojom riječju; tako da sada njegovi sljedbenici u ime svojega Učitelja, i znakom njegove muke, istjeruju iste nečiste duhove iz ljudi. I to nije teško dokazati. Ako netko s označenim čelom [znakom križa] stoji sa strane kada žrtvuju svojim bogovima, žrtve bivaju nepovoljne. 'Ni vidovnjak kada se posavjetuje ne može dati odgovore.' To je često bio razlog kazne pokvarenim kraljevima. Kada bi netko od naše vjere bio prisutan dok njihovi gospodari žrtvuju, imajući znak na svojim čelima, prouzročili su da bogovi njihovih gospodara pobjegnu, tako da onda vidovnjaci nisu mogli gledati buduće događaje u nutrini svojih žrtava. (...) Ali kako se ne mogu približiti [demoni] onima na kojima vide nebeski znak niti ozlijediti one koje besmrtni znak štiti poput zida, onda ih muče preko ljudi, i proganjaju ih po rukama drugih. (...) Ako su oni neprijatelji [demoni i bogovi], kako to da se demoni ne boje bogova, ili da bogovi ne mogu natjerati demone u bijeg? (...) Neka svačiji svećenik, u ime svojega boga, zapovijedi zlom duhu da izađe iz čovjeka: to se ni na koji način neće ostvariti. Kakva je onda moć bogova, ako demoni nisu pod njihovom kontrolom? Ali, istina, isti ti demoni kada ih se zaklinje imenom pravoga Boga, smjesta pobjegnu. Ako oni koji su smatrani bogovima nisu ujedno i demoni, koji je razlog da se boje Krista, a ne boje se Jupitera? Naposljetku, ako se u središte stavi onaj koji očito pati od demonskoga napada te svećenik delfijskoga Apolona, na isti će se način bojati Božjega imena; Apolon će se jednako brzo udaljiti od svojega svećenika kao i demon od čovjeka.«¹⁵³

Laktancije veli kako demoni budući da ne mogu direktno nauditi kršćanima, to čine preko ljudi potičući progone protiv njih.¹⁵⁴

5.2.1.13. Atanazije

U knjizi *Protiv pogana* (oko 318.) Atanazije veli kako znamenovanje znakom križa može odagnati svaku demonsku manifestaciju.¹⁵⁵ Atanazije ističe kako se u činjenici Isusova uskrsnuća nalazi razlog radi kojega kršćani izgone demone:

»Jer da je Krist mrtav ne bi mogao izgoniti demone i uništiti idole; duhovi ne bi bili poslušni mrtvacu. Ali ako se oni očituju izgovaranjem Njegova imena, trebalo bi biti očito da nije mrtav; pogotovo zato što duhovi koji vide čak i ono što ljudi ne mogu, ne bi mu bili poslušni da je mrtav.«¹⁵⁶

Atanazije ističe i pneumatološku dimenziju egzorcizma:

»Pogledaj, davatelj Duha ovdje kaže da izgoni demone po Duhu; ali to je rečeno samo zbog njegovog tijela. Jer čovjek po svojoj naravi ne može izgoniti demone, već samo po snazi Duha, kao što je [Isus] kao čovjek rekao: 'Ali ako ja po Duhu Božjem izgonim demone'«¹⁵⁷

¹⁵³ ISTI, *The Divine Institutes*, u: *isto*, 9-223., ovdje IV, 27, 129-130.

¹⁵⁴ Usp. *isto*, ovdje V, 22, 158-159.

¹⁵⁵ Usp. ATHANASIUS, *Contra Gentes*, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 4-30., ovdje I, br. 1., 4.

¹⁵⁶ ISTI, *On the Incarnation of the Word*, u: *isto*, 31-67., ovdje br. 32., 53.

¹⁵⁷ ISTI, *Four Discourses Against the Arians*, u: *isto*, 303-447., ovdje I, br. 50., 335-336.

Atanazije govori o ulozi Duha Svetoga u egzorcizmu, a tu će teologiju kasnije razvijati Ćiril Jeruzalemski te Bazilije Veliki.

Na zahtjev monaha, Atanazije je napisao *Život svetog Antuna*, biografiju Antuna Pustinjaka (oko 357.). Ovo djelo prikazuje povijest ranoga monaštva, te je osobito cijenjeno na Istoku. Atanazije se vodio idejom da napiše, ne toliko životopis, nego da pruži monasima model života posvećenoga Bogu. Ono što je za našu temu zanimljivo, to je kako u životopisu nalazimo mnoštvo priča o Antunovoj borbi protiv demonâ, a mi ćemo izdvojiti jednu od njih:

»Ali kad je odlazio, a mi smo ga otpravljali na njegov put, došavši do vrata, žena je iza nas povikala: ‘Ostani, čovječe Božji, moju kćer je napao demon. Ostani, molim te, da se i ja ne ozlijedim od trčanja.’ A starac kada ju je čuo, i kada smo ga zamolili, ostao je dobrovoljno. Kad se žena približila, dijete je bilo bačeno na zemlju. Ali kad se Antun pomolio i zazvao Kristovo ime, nečisti duh je otišao. Majka je blagoslovila Boga, i svima zahvalila.«¹⁵⁸

5.2.1.14. Epifanije Salaminski

Epifanije Salaminski, biskup Salamije u Siriji, navodi osnovne elemente egzorcizma njegova vremena: škropljenje opsjednutih blagoslovljenom vodom i zazivanje Isusova imena.¹⁵⁹

5.2.1.15. Ćiril Jeruzalemski

U krsnoj predkatehezi Ćiril Jeruzalemski govori o važnosti sakramenta krsta, a spominje i *male egzorcizme*. Ćiril Jeruzalemski tako kazuje:

»Čovjek još uvijek obučen tijelom hrva se s mnogim žestokim demonima, a često demon kojega mnogi ljudi nisu mogli savladati željeznim lancima pobijedio je čovjek samo riječima molitve, snagom Duha Svetoga koja je u njemu, a puki dah egzorcista postaje vatra tom nevidljivom neprijatelju. Moćnog saveznika i zaštitnika imamo od Boga; velikog Učitelja Crkve, moćnog prvaka u našu korist. Ne bojmo se demonâ niti đavla, jer moćniji je onaj koji se bori za nas. Samo mu otvorimo svoja vrata, jer on traži one koji su dostojni i kome može darovati svoje darove.«¹⁶⁰

¹⁵⁸ ISTI, *Life of Antony. Vita Antoni*, u: *isto*, 188-221., ovdje br. 71., 215.

¹⁵⁹ Usp. The Panarion of Epiphanius of Salamis, I, u: E. THOMASSEN, J. van OORT (ur.), *Nag Hammadi and Manichaean Studies*, LXIII, Leiden, 2009., 10, br. 4-7., 138-139.

¹⁶⁰ CYRIL OF JERUSALEM, *The Catechetical Lectures*, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, VII, Massachusetts, 1995., 6-143., ovdje XVI, br. 19., 120.

Postoje određene sličnosti između *malog* i *velikog egzorcizma* u teologiji i u praksi. Ćiril Jeruzalemski ističe snagu i zaštitu koju imaju kršćani – Duha Svetoga. Ovdje isto imamo spomen duhanja (*exsufflation*), nezaobilazni element tadašnjih egzorcizama, koji na demone djeluje poput vatre.

5.2.1.16. Bazilije Veliki

Bazilije Veliki, biskup Cezareje u Kapadociji, napisao je dogmatski spis *O Duhu Svetome* oko 375. godine, u kojem rasvjetljuje važnost i ulogu Duha Svetoga. U djelu tako opisuje ulogu Duha Svetoga u egzorcizmima:

»Ako imaš na pameti stvaranje, nebeske su moći učvršćene Duhom. Jasno je da očvršćuće znači stalnost ustrajnosti u dobru. Moćima, naime, prisnost s Bogom, postojanost nasuprot zlu i trajnost u blaženstvu dolazi od Duha. Kristov dolazak? Duh mu prethodi. Njegova prisutnost u tijelu? Duh je od nje neodjeljiv. Po Duhu su Svetom čudesna djela i darovi iscjeljenja. U Božjem su Duhu otjerani zli dusi. Prisutnošću je Duha davao onemoćao. Oproštenje je grijeha po milosti Duha. Pavao veli: 'Jer biste oprani i posvećeni imenom Gospodina našega Isusa Krista i Duhom Svetim' (1 Kor 6, 11).«¹⁶¹

Bazilije Veliki ističe nadmoć Duha Svetoga nad demonima, a egzorcizam je dar i djelovanje Duha Svetoga; prisutnošću su Duha Svetoga demoni izgnani iz opsjednutih. Kasnije u knjizi Bazilije Veliki govori o Grguru Ćudotvorcu koji je zahvaljujući Duhu Svetome imao »silnu moć nad zlim dusima«.¹⁶²

5.2.1.17. Grgur Nazijanski

Grgur Nazijanski, kao Carigradski biskup, u jednom od svojih govora spominje »mali egzorcizam« kao lijek.¹⁶³

¹⁶¹ BAZILIJE VELIKI, *Duh Sveti*, Makarska, 1978., 19, br. 49., 104.

¹⁶² Usp. *isto*, 29, br. 74., 126-127.

¹⁶³ Usp. GREGORY NAZIANZEN, *Orations*, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, VII, Massachusetts, 1995., 185-434., ovdje XL, br. 27., 369.

5.2.1.18. Aurelije Augustin

Augustin u djelu *O blaženom životu* (386./387.) navodi činjenicu kako su za slučajeve opsjednuća bili zaduženi službeni egzorcisti, a za oslobođenje od vlasti demonâ služe se gestom polaganja ruku:

»(...) običaj je da se o nečistom duhu govori na dva različita načina. Jedan je kada izvana ulazi u dušu, te remeti osjetila i unosi gnjev pojedincima. Kako bi se to otklonilo, oni koji su zaduženi za takve slučajeve polažu ruke i vrše egzorcizam, odnosno, izgone ga [nečistog duha] otklinjanjem uz božansku pomoć. Ili pak, duša koja je na neki način 'nečista' – što znači da je zaprljana porocima ili grijesima – naziva se nečistim duhom.«¹⁶⁴

U knjizi *O državi Božjoj* Augustin spominje četiri slučaja izbavljenja od vlasti demonâ.¹⁶⁵

5.2.1.19. Jeronim

Biografiju *Život svetog Hilariona* Jeronim je napisao na početku svojega prebivanja u Betlehemu 390. godine. Glavni je protagonist monah Hilarion iz Gaze, a cilj je ovoga djela promicati asketski način života. Jeronim opisuje brojna čudâ koja je činio ovaj monah, a spominje i nekoliko slučajeva u kojima je sudjelovao u izgonu demonâ.¹⁶⁶

5.2.1.20. Ambrozije

Djelom *O zadaćama crkvenih ljudi* Ambrozije je ponudio svim vjernicima, a osobito kleru, smjernice po pitanju crkvenih službi. Ambrozije tako navodi kako nije svatko pogodan za službu egzorcista:

»Netko više odgovara službi čitača, netko je bolji u pjevanju, a netko je pogodniji za egzorciziranje onih koji su opsjednuti zlim duhom, a netko je opet prikladniji da bude zadužen za svete stvari. Sve su to stvari koje bi svećenik trebao razmotriti. On bi trebao dodijeliti svakomu dužnost koja mu najbolje odgovara.«¹⁶⁷

¹⁶⁴ AUGUSTINE, *On the Happy Life*, London, 2019., 35.

¹⁶⁵ Vidi AURELIJE AUGUSTIN, *O državi Božjoj*, III, Zagreb, 1996., XXII, 8, br. 9., 337.

¹⁶⁶ Vidi JEROME, *The Life of S. Hilarion*, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, VI, Massachusetts, 1995., 303-315.

¹⁶⁷ AMBROSE, *On the Duties of the Clergy*, u: ISTI, *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, X, Massachusetts, 1995., 1-89., ovdje I, 44, br. 225., 36.

5.2.1.21. Teodor Mopsuestijski

Teodor Mopsuestijski u svojim *Šesnaest katehetskih homilija* koje je izgovorio između 383. i 392. godine u Antiohiji kao prezbiter, spominje jedino »male egzorcizme« koji su se obavljali nad katekumenima. Opisujući egzorcizam Teodor donosi sliku parnice: egzorcist je branitelj koji zastupa katekumena u borbi protiv tužitelja đavla, dok Bog predstavlja suca. Teodor naglašava kako jedino Bog može osloboditi čovjeka od vlasti đavla.¹⁶⁸

5.2.1.22. Ivan Zlatousti

Ivan Zlatousti je u Antiohiji (386.–397.) obavljao službu pripravljanja katekumena za sakrament krsta. Ostalo je dvanaest njegovih kateheza iz toga vremena koje je uputio katekumenima i novokrštenicima, a u nekima od njih pojašnjava svrhu »malih egzorcizama«. Smatralo se kako se nekršteni nalaze pod određenom vlašću đavla. Stoga su se te otkletvene molitve izgovarale prije krštenja kako bi se čovjeka oslobodilo od utjecaja đavla, te pripravilo mjesto Kristu.¹⁶⁹

5.2.1.23. Sulpicije Sever

Sulpicije Sever sastavio je biografiju *Život svetog Martina* po uzoru na Atanazijev *Život svetog Antuna*. Djelo donosi više priča o Martinovoj borbi s demonima, a Martinova moć nad demonima proizlazila je iz njegove posvećenosti Bogu te asketskoga načina života.¹⁷⁰

5.2.1.24. Paulin iz Milana

Djelo *Život svetog Ambrozija* napisao je na nagovor Augustina, Paulin iz Milana, Ambrozijev tajnik. Biografija je sastavljena nakon Ambrozijeve smrti 397. godine, a

¹⁶⁸ Vidi TEODOR MOPSUESTIJSKI, *Katehetske homilije*, Zagreb, 2004., XII, br. 22-26., 115-117.

¹⁶⁹ Usp. IVAN ZLATOUSTI, *Krsne pouke*, Makarska, 2000., 3, br. 7., 157-158.; 7, br. 12., 205.

¹⁷⁰ Vidi Sulpitius Severus, On the Life of St. Martin, u: P. Schaff, H. Wace (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, XI, Massachusetts, 1995., 3-17.

napisana je u stilu tadašnjih hagiografija. Paulin tako navodi kako je Ambrozije izgonio demone:

»Doista, vidjeli smo da su se mnogi u to doba očistili od nečistih duhova na njegovu zapovijed i polaganjem njegovih ruku.«¹⁷¹

5.2.1.25. Sokrat Skolastik

Crkveni povjesničar Sokrat Skolastik napisao je *Crkvenu povijest* u sedam knjiga kao nastavak Euzebijeve *Crkvene povijesti*, a obuhvaća vremensko razdoblje od 305. do 439. godine. U četvrtoj knjizi Sokrat Skolastik opisuje monahe koji su izgnali demona. Egzorcizam je tako imao apologetsku i evangelizacijsku funkciju: oslobođenje je djevojke potvrdilo pravovjernost monaha i vjere u *homousios*, a žitelji su otoka prihvatili kršćansku vjeru.¹⁷² U sedmoj knjizi Sokrat Skolastik spominje slučaj u kojemu su dvojica biskupa izgnala demona, a pritom su morali duže vremena moliti i postiti kako bi nastupilo izbavljenje.¹⁷³

5.2.1.26. Innocent I.

Već se 417. godine za pape Inocenta I. tražilo posebno odobrenje da bi netko mogao vršiti *veliki egzorcizam* nad krštenim osobama:

»Morate imati ljubavi prema krštenim osobama koje naknadno budu opsjednute demonom zbog nekog poroka ili počinjenog grijeha, koje svećenik ili đakon trebaju ustvrditi. Ta stvar nije dopuštena ako biskup to ne odredi.«¹⁷⁴

Pismo pape Inocenta I. biskupu Gubbia može se protumačiti kao dokaz da bilo koji svećenik ili đakon može biti imenovan egzorcistom, prepuštajući biskupu jurisdikciju nad egzorcizmima. Međutim, moguće je i drugo tumačenje prema kojemu su svećenik ili đakon mogli identificirati opsjednutu osobu samo s biskupovim ovlaštenjem.¹⁷⁵ Pismo kao što vidimo upućuje na mogućnost opsjednuća već krštene osobe.

¹⁷¹ PAULINUS, The life of St. Ambrose, u: R. J. DEFERRARI (ur.), *The Fathers of the Church*, XV, Washington, 2001., 27-66., ovdje 9, br. 43., 60.

¹⁷² Vidi SOCRATES SCHOLASTICUS, *The Ecclesiastical History*, u: P. SCHAFF, H. WACE (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, II, Massachusetts, 1995., 1-178., ovdje IV, 24, 109-110.

¹⁷³ Vidi isto, ovdje VII, 8, 157.

¹⁷⁴ F. YOUNG, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, Cambridge, 2016., 45.

¹⁷⁵ Usp. isto, 45.

Je li bilo potrebno donijeti ovo ograničenje? Svakako, jer time su se suzbile pojedine zloporabe te se zaštitilo vjernike od mogućih opasnosti, jer nisu svi prikladni da izgone demone.

5.2.1.27. *Statuta ecclesiae antiqua*

Statuta ecclesiae antiqua je kolekcija od 104 kanona o crkvenoj disciplini pronađenoj u *Collectio Hispana*. Sastavljač *Collectio Hispana* kanone pogrešno pripisuje Četvrtom koncilu u Kartagi 398. godine. Kanoni koje nalazimo u *Statuta ecclesiae antiqua* najvjerojatnije su nastali krajem 5. st. na području južne Francuske. Iako je njihovo pripisivanje spomenutom koncilu pogrešno, kanoni imaju povijesnu važnost. Tako u kanonu br. 95 pronalazimo odredbu prilikom ređenja egzorcista:

»Kad je egzorcist zaređen, neka primi iz biskupovih ruku knjižicu [*libellus*] s riječima egzorcizama, a biskup neka kaže: 'Primi ih i zapamti ih. Imaj vlast polaganja ruku nad opsjednutima, bilo da su kršteni bilo da su katekumeni.«¹⁷⁶

U ovom kanonu nalazimo najraniju poveznicu na pisani obred *velikog egzorcizma*. Riječi kanona impliciraju da je, osim predkršnih obreda, *libellus* sadržavao i obred *velikog egzorcizma*. Nažalost, tekst obreda nije sačuvan. Zaređeni egzorcist mogao je obavljati egzorcizam jedino nad krštenima te nad katekumenima, dok se pripadnici drugih religija ne spominju.

5.2.1.28. Grgur Tourski

Franačka povijest važan je izvor za poznavanje Merovinškog razdoblja franačke povijesti do 575. godine. Ovo je djelo napisao biskup Grgur Tourski kroz dulje vremensko razdoblje u deset knjiga. Djelo daje uvid u politički život Grgurova doba, a njegove hagiografije opisuju vjerski i društveni život, osobito kult svetaca u Merovinškoj Galiji. Grgur donosi opis nekoliko slučajeva izгона demonâ, no mi ćemo se ograničiti na samo neke od njih.

Mnogi su slučajevi izbavljenja od demonâ koje Grgur opisuje povezani sa svetištima i relikvijama svetaca. Grgur ne opisuje da je Nicetije učinio ikakvo čudo za

¹⁷⁶ H. DENZINGER, *The Sources of Catholic Dogma*, Fitzwilliam, 1955., 63.

vrijeme svojega zemaljskog života, međutim nakon njegove smrti na njegovoj su se grobnici događala izbavljenja od demonâ:

»Sveti Nicetije, koga je Sacerdo osobno izabrao, postao je biskup. Bio je upečatljiv zbog svoje svetosti i kreposnog vladanja. (...) Preminuo je nakon 22 godine biskupske službe. A sada se u njegovoj grobnici, među onima koji se dođu tamo pomoliti, događaju velika čuda. On pomoću ulja u lampi koja svakodnevno gori u njegovoj grobnici vraća vid slijepima, istjeruje zle duhove iz tijela opsjednutih, paraliziranim udovima vraća zdravlje. U naše vrijeme smatraju ga izvorom pomoći svim nemoćnima.«¹⁷⁷

Oslobođenja od demonâ na njegovoj grobnici tako su dokaz svetosti života ovoga svetca.

Grgur Tourski spominje Hospicija, pustinjaka koji je živio blizu Nice, kako je neke od Longobarda oslobodio od vlasti demonâ:

»Mnogi su od njih bili opsjednuti demonima te su neprestano vikali: ‘Sveti čovječe, najblaženiji čovječe, zašto nas mučiš i pržiš na ovakav način?’ Položio je ruku na njih i izliječio ih.«¹⁷⁸

Kasnije navodi kako je Hospicije jednu ženu, položivši svoju ruku na nju te ju blagoslivljajući čineći znak križa blagoslovljenim uljem na njezinu čelu, oslobodio od vlasti tri demonâ.¹⁷⁹ Ovdje dakle imamo spomen korištenja blagoslovljenog ulja u svrhu izbavljenja od demonâ.

U djelu *Životi očeva* Grgur Tourski opisuje živote dvadeset svetaca iz 6. st., a neki su od njih mogli izgoniti demone.¹⁸⁰ Grgur Tourski spominje i slučaj u kojemu nekolicina svećenika nije uspjela izgnati demona, te je bila potrebna intervencija jednoga biskupa na glasu svetosti kako bi nastupilo oslobođenje. Prema mišljenju Grgura Tourskog uspješnost egzorcizma može ovisiti o stanju svetosti neke osobe.¹⁸¹

5.2.1.29. *Gelazijev sakramentar*

Ova rimska liturgijska knjiga iz 6. st. (neki ju datiraju kasnije) u sklopu obreda s katekumenima donosi otkletvene molitve¹⁸² koje su se izgovarale uz gestu polaganja ruku. Nemamo zapisane molitve *velikog egzorcizma*, no vjerojatno je njihov sadržaj bio

¹⁷⁷ GREGORY OF TOURS, *The History of the Franks*, Harmondsworth, 1974., IV, br. 36, 230-231.

¹⁷⁸ *Isto*, VI, br. 6, 334.

¹⁷⁹ Usp. *isto*, VI, br. 6, 336.

¹⁸⁰ Vidi ISTI, *Life of the Fathers*, Liverpool, 2007., 16-17. 19. 26. 53-54. 67-68. 102-103.

¹⁸¹ Usp. *isto*, 26.

u velikoj mjeri identičan onome u otkletvenim molitvama. Budući da se *mali egzorcizam* razvio kasnije, najvjerojatnije je kako su otkletvene molitve preuzete iz *velikog egzorcizma*, a zatim su u određenoj mjeri prilagođene. Međutim, moguće je i kako su se liturgija *velikog egzorcizma* i *malog egzorcizma* razvijale paralelno ali u međusobnoj isprepletenosti, što sugerira F. Young.¹⁸³ Dio je tih otkletvenih molitvi koje se nalaze u *Gelazijevom sakramentaru* sljedeći:

»Dakle, prokleti đavle, spoznaj svoju osudu i daj čast Bogu živomu i pravomu, daj čast Isusu Kristu Sinu njegovu i Duhu Svetomu te odstupi od ovoga Božjeg službenika (ove Božje službenice), jer se Bog i Gospodin naš Isus Krist dostojao njega (nju) pozvati k svojoj svetoj milosti i k studentu krštenja. I nikada se ti, prokleti đavle, ne usudi povrijediti ovo znamenje svetoga križa, što ga mi dajemo na čelu.«¹⁸⁴

»Zaklinjem te, nečisti duše, Ocem i Sinom i Duhom Svetim, da iziđeš i odstupiš od ove službenice Božje, jer ti, prokleti osuđeniče, zapovijeda onaj, koji je slijepcu od rođenja otvorio oči i Lazara nakon četiri dana uskrsnuo iz groba.«¹⁸⁵

»Zaklinjem te, nečisti duše, u ime Oca i Sina i Duha Svetoga, da iziđeš i odstupiš od ovoga službenika Božjeg, jer ti, prokleti osuđeniče, zapovijeda onaj, koji je nogama išao po moru i pružio desnicu Petru, kad se topio.«¹⁸⁶

¹⁸² Donosim prijevod ovih molitvi prema: *Rimski obrednik izdan po naredbi pape Pavla V. i pregledan brižljivošću drugih papa, a oblašću svetog G. N. pape Pija XI., udešen prema Zborniku kanonskoga prava, po tipskom izdanju rimskom*, Zagreb, 1929. (= RO).

¹⁸³ Usp. F. YOUNG, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, Cambridge, 2016., 53.

¹⁸⁴ L. C. MOHLBERG (ur.), *Liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli (Sacramentarium Gelasianum)*, Rim, 1960. (= GeV), br. 292.; RO, 61.

¹⁸⁵ GeV, br. 297.; RO, 67.

¹⁸⁶ GeV, br. 296.; RO, 63-64.

Zaključak

Na početku smo postavili pitanje *Zašto postoji zlo u svijetu i koji su njegovi uzroci?* Vidjeli smo kako je čovjek u velikoj mjeri odgovoran za zlo u svijetu, a o rasponu posljedica čovjekova grijeha možemo samo nagađati. Zatim smo vidjeli kako uz čovjeka postoji i suuzrok zla u svijetu, a radi se naime o palim anđelima – demonima. Moramo naglasiti kako demoni nipošto ne mogu čovjeka natjerati na grijeh, već ga mogu samo poticati.

Nećemo reći ništa novo ako kažemo kako za nemali broj suvremenih ljudi, uključujući kršćane, vjerovanje u postojanje anđela i demonâ pripada predznanstvenom i predlogičkom poimanju svijeta. I među teolozima postoje prijepori po pitanju opstojnosti Sotone: jedni tako zastupaju tvrdnju kako Sotona jednostavno označava zlo i grijeh, dok drugi tvrde kako se radi o zbiljski postojećem osobnom biću. Stav je Crkve nedvosmislen po tom pitanju: Sotona i demoni uobličuju se kao stvarnosti različite od ljudskih grijeha i od zla što ga oni proizvode, te se radi o osobnim zlim bićima.

Prvi su ljudi povjerovali Sotoninoj laži te otkazali poslušnost i vjernost Bogu. No Bog ih nije napustio. Ali ni Sotona. Čovjek je svih razdoblja tako postao poprištem boja između Boga i Sotone u prostoru i vremenu. Augustin je u magiji i poganskim religijama uočio djelovanja demonâ koja zavode čovječanstvo na krivi put. Želja demonâ da budu štovani namjesto pravoga Boga, ukazuje na proširenje one oholosti u koju su prvotno pali. Čovjek je griješeći idolopoklonstvom postajao rob đavla, u manjem ili težem obliku, koje je znalo poprimiti oblik opsjednuća.

Egzorcizmi su bili sastavni dio Isusova navještaja i uprisutnjenja Kraljevstva Božjega; čitav njegov ministerij obilježen je borbom protiv »silâ tame«. Isus je u mnogim pogledima bio čovjek svoga vremena, prihvaćajući kulturu u kojoj je rođen, ali kao egzorcist njegov je način djelovanja bio radikalno drukčiji od djelovanja ondašnjih egzorcista. Njegovi su egzorcizmi bili krajnje jednostavni – jednostavno je zapovjedio demonima da odu; nije koristio nikakve čarolije, bilje ili neka druga pomoćna sredstva. Vlastitom božanskom moći i snagom Duha Svetoga oslobađao je ljude od vlasti Sotone i demonâ, te je tako očitovao djelo svoga spasenja oslobađajući ljude od grijeha i od njegovih posljedica.

Da bi mogli nastaviti Isusovo poslanje i apostoli, a zatim i ostali učenici, dobivaju isti nalog i iste ovlasti – uprisutnjavajući Kraljevstvo Božje snagom Duha Svetoga spašavati zarobljenog čovjeka. To je bio dio njihovog identiteta i njihovo poslanje. Rano se kršćanstvo nalazilo u okruženju gdje je štovanje lažnih bogova i prakticiranje magije bilo dominantno, o čemu naime svjedoči literarno djelovanje crkvenih otaca. Svojim su djelovanjem kršćani raskrinkavali »đavolska djela« te su oslobađali ljude od zabludâ i od vlasti demonâ. Kršćanstvo nikad ne bi osvojilo kulturni svijet antičkog doba da nije imalo nadmoć nad poganskim bogovima i magijskim kultovima, koji su čovjeka uvlačili u sve veće ropstvo zlu, dok ga je kršćanstvo usmjeravalo prema Kristu koji ga je spašavao.

Suvremeni je svijet pod utjecajem moći zla i stoga nam je on u nekim istraživačkim dijelovima rada bio polazišna točka. Istraživanja i stvarnost pokazuju dramatičan porast poganstva i okultizma koji postaju sve snažniji u razvijenijim zemljama Zapada. Nove religioznosti (uključujući sotonizam), odnosno novo-stare, koje su nerijetko svojevrsan sinkretizam običaja drevnih poganskih religija i magijskih rituala, veliki su izazov i prema njima ne bismo trebali ostati ravnodušni. Radi se zapravo o istim vjеровanjima, običajima i zabludama u čijem se okruženju nalazilo rano kršćanstvo i protiv kojega se borilo kako bi spasilo čovjeka.

Okultne su prakse veoma destruktivne, ne samo za pojedince, nego i za društvo u cjelini, a ima ih ne samo u dalekom svijetu, nego i u našoj sredini. Obnova i povratak okultnoga već godinama s različitih strana dolazi na Zapad, a preplavilo je i duhovni prostor Hrvatske ili, možda točnije rečeno, prazninu. Nekada se ono prakticiralo u tajnosti, a sada već godinama ima stanovit medijski prostor. Horoskopi su već odavno najnevinija stvar, općeprihvaćena i među brojnim kršćanima. Tu i tamo se u medijima pojavi izvještaj o okrenutim križevima, što izazove šok među hrvatskim narodom. O dubini zabludâ novih religioznosti svjedoči i intervju jedne hrvatske sotonistice: »Sotona je stvoritelj čovječanstva. On je u suradnji s drugim bogovima stvorio prvog čovjeka i želio da čovjek stoji uz njega kao bog, ne kao u većini današnjih mainstream religija gdje se očekuje da čovjek bude ponizni sluga moćnih bogova. Sotona želi da stojimo uz njega snažni i prosvijetljeni. Cilj je osobe [u sotonizmu] razvijati se do svojega maksimuma, što god to za pojedinca značilo.«¹⁸⁷ Iako nisu sve nove

¹⁸⁷ D. TATIĆ, Sotonistička svećenica: u sotonizmu je sve besplatno – znanje, savjet, pomoć..., 14. srpnja 2013. Dostupno na: <https://blog.vecemji.hr/danijel-tatic/sotonisticka-svecenica-u-sotonizmu-je-sve-besplatno-znanje-savjet-pomoc-740> (4.9.2022.).

religioznosti sotonizam, sve one dijele sličan svjetonazor; radi se o starom poganstvu u novom ruhu. Magija i okultne prakse sve više preplavljaju društvene mreže, filmove, video igre, igračke, literaturu za djecu i mlade; Sotona na »velika vrata« predstavlja svoju pedagogiju. Možemo uočiti kako je previše razorenih obitelji, neobičnih pojava i nerazriješenih ubojstava i samoubojstava, posebno među mladima, a da i dalje ostanemo u iluziji kako se kod nas, na tom području, ništa posebno ne događa.

U radu nas je zanimalo odgovor Crkve na ovu situaciju. Čini se kako smo postali »light« kršćanstvo koje ne želi govoriti o nekim temama i koje ne želi »zaprljati ruke periferijom«, a sve kako bismo sačuvali ugled u društvu i kako ne bismo ispali »nazadni«. Međutim, prvi su kršćani, i po cijenu vlastita života, postupali potpuno suprotno. Njihov je identitet bio nasljedovati svojega Učitelja i Gospodina, te »svijetliti u svijetu« i »razarati đavolska djela«, od čega je današnja Crkva, čini se, ponekad jako udaljena. Egzorcizam je bitna oznaka kršćanstva, a rana je Crkva imala jači identitet po pitanju egzorcizma nego današnja; štoviše, kršćanstvo se po uspješnosti u izgonu demonâ i u suzbijanju zla upečatljivo razlikovalo od ondašnjih religijâ. U antičko je doba magija bila demonstrirana javno, pa su i kršćani javno pokazivali svoju nadmoć nad njom. Rana je Crkva bila svjesna opasnosti koja se nalazi u pozadini poganskih kultova i rituala. Današnja Crkva kao da ne zna kako bi odgovorila na pojavu magije i »novih bogova«. Čini se kako je u određenoj mjeri i ravnodušna po pitanju zla u suvremenom svijetu te se nerijetko bavi nekim drugim, u sadašnjem trenutku, manje važnim pitanjima. Tijekom istraživanja smo otkrili problematiku suvremenog vjernika koji traži adekvatnu pomoć u slučajevima demonskog tlačenja i opsjednuća, a nema se kome obratiti. Zaključili smo kako u kontekstu nove evangelizacije egzorcizam ima velik potencijal.

Situacija u svijetu jasno upozorava na hitnost odgovora Crkve na problem zla u svijetu. Potrebna je specifična i dublja kateheza koja će suvremenom kršćaninu omogućiti da stvarnost vidi kakva jest.

Prema iskazima iskusnih egzorcista, pravih je opsjednuća u stvarnosti malo, no raznih drugih demonskih utjecaja ima sve više. U većini slučajeva bile bi dovoljne molitve za oslobođenje – od posljedica grijeha i manjih utjecaja demonâ. Ali problem je što se jako mali broj svećenika bavi takvim slučajevima. Dovoljna bi bila sućut prema »zarobljenim« osobama i vjera kao »zrno gorušičino«. Bilo bi dobro kada bi se na župama povremeno upriličile pojedinačne molitve za potrebe vjernika, a koje bi po potrebi uključivale molitve za oslobođenje. Za službeni egzorcizam potrebno je

ovlaštenje od mjesnog ordinarija, no za molitve za oslobođenje ne traži se nikakva dozvola. Ako mi učinimo svoj dio, možemo u vjeri očekivati kako će Bog učiniti svoj, utvrđujući sve popratnim znakovima (usp. Mk 16, 15–18. 20).

Zaključnoj misli ovoga rada prilažemo promišljanje pape Benedikta XVI. koji zorno ocrtava problematiku kojom smo se bavili: »Tko kao kršćanin vidi na djelu ponore moderne egzistencije, moć sedmerih demonâ, koji su se vratili u očišćenu i praznu kuću i u njoj stvaraju nered, zna da egzorcistička zadaća vjernika danas ponovno počinje zadobivati onu nužnost koja joj je pripadala na početku kršćanstva. Zna da je na ovom području dužan učiniti svijetu tu uslugu i da zanemaruje svoju zadaću kada pomaže demonima da se zavlače u onu anonimnost koja je njihov najdraži element.«¹⁸⁸

¹⁸⁸ J. RATZINGER, *Dogma i navještaj*, Zagreb, 2011., 230.

Literatura

AMBROSE, On the Duties of the Clergy, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, X, Massachusetts, 1995., 1-89.

ASH Anthony L., OSTER Richard, *Djela apostolska*, Daruvar, 1997.

ATENAGORA, Molba za kršćane, u: Ivan BODROŽIĆ (ur.), *Crkveni oci*, VII, Split, 2013., 19-90.

ATHANASIUS, Contra Gentes, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 4-30.

ATHANASIUS, Four Discourses Against the Arians, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 303-447.

ATHANASIUS, Life of Antony. Vita Antoni, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 188-221.

ATHANASIUS, On the Incarnation of the Word, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, IV, Massachusetts, 1995., 31-67.

AUGUSTIN, *Rukovet*, Makarska, 1990.

AUGUSTINE, *On order*, Indiana, 2007.

AUGUSTINE, *On the Happy Life*, London, 2019.

AUGUSTINE, Two Books on Genesis against the Manichees, u: Thomas P. HALTON, *The Fathers of the Church*, LXXXIV, Washington, 1991., 45-141.

AURELIJE AUGUSTIN, *Ispovijesti*, Zagreb, 1973.

AURELIJE AUGUSTIN, *O državi Božjoj*, I, Zagreb, 1982.

AURELIJE AUGUSTIN, *O državi Božjoj*, II, Zagreb, 1995.

AURELIJE AUGUSTIN, *O državi Božjoj*, III, Zagreb, 1996.

AURELIJE AUGUSTIN, *O slobodi volje*, Zagreb, 2008.

BADURINA Anđelko, FUČIĆ Branko i dr., *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 1979.

BAZILIJE VELIKI, *Duh Sveti*, Makarska, 1978.

BEZIĆ Živan, Problem zla i zloće, u: *Crkva u svijetu* 41(2006.)4, 467-484.

BOCK Darrell L., *Acts*, Grand Rapids, 2007.

BROWN Raymond E., CASTELOT John J. i dr. (ur.), *Biblijska teologija Staroga i Novoga zavjeta*, Zagreb, 1993.

BROWN Raymond E., FITZMYER Joseph A., MURPHY Roland E. (ur.), *The New Jerome Biblical commentary*, Englewood Cliffs, 1990.

BURKERT Walter, *Greek Religion*, Malden, 2012.

CANOBBIO Giacomo (ur.), *Mali teološki leksikon*, Zagreb, 2002.

CARSON Thomas, CERRITO Joann (ur.), *The New Catholic Encyclopedia*, XII, Farmington Hills, 2003.

CARSON Thomas, CERRITO Joann (ur.), *The New Catholic Encyclopedia*, V, Farmington Hills, 2003.

ČATIĆ Ivica, Drugi izvještaj o Stvaranju – stvaranje muškarca i žene (Post 2,4b-25), 20. rujna 2013. Dostupno na: <https://sveto-pismo.net/2013/09/20/3-drugi-izvjestaj-o-stvaranju-stvaranje-muskarca-i-zene-post-24b-25/> (26.7.2022.)

ČATIĆ Ivica, Drugi izvještaj o Stvaranju: grijeh prvih ljudi (Post 3,1-24), 20. rujna 2013. Dostupno na: <https://sveto-pismo.net/2013/09/20/4-drugi-izvjestaj-o-stvaranju-grijeh-prvih-ljudi-post-31-24/> (26.7.2022.)

ČATIĆ Ivica, Prvi izvještaj o stvaranju čovjeka (Post 1,1-2,4a), 19. rujna 2013. Dostupno na:

<https://sveto-pismo.net/2013/09/19/1-prvi-izvjestaj-o-stvaranju-covjeka-post-11-24a/>

(26.7.2022.)

CHRYSOSTOM, Three Homilies Concerning the Power of Demons, u: SCHAFF Philip (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series I*, IX, Massachusetts, 1995., 173-197.

CONYBEARE Frederick Cornwallis (ur.), *The Apology and Acts of Apollonius and other Monuments of Early Christianity*, London, 1894.

CYPRIAN, Epistles, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, V, Massachusetts, 1995., 275-420.

CYPRIAN, On Jealousy and Envy, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, V, Massachusetts, 1995., 491-496.

CYPRIAN, The Treatises, u: A. ROBERTS, J. DONALDSON, A. CLEVELAND COXE (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, V, Massachusetts, 1995., 421-564.

CYRIL OF JERUSALEM, The Catechetical Lectures, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, VII, Massachusetts, 1995., 6-143.

DENNIS Geoffrey W. (ur.), *The Encyclopedia of Jewish Myth, Magic & Mysticism*, Woodbury, 2016.

DENZINGER Heinrich, HUNERMANN Peter (ur.), *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i čudoređu*, Đakovo, 2002.

DENZINGER Henry, *The Sources of Catholic Dogma*, Fitzwilliam, 1955.

DRUGI VATIKANSKI KONCIL, *Dokumenti*, Zagreb, 2008.

EASTON Burton Scott (ur.), *The Apostolic Tradition of Hippolytus*, Michigan, 1962.

ESLER Philip F. (ur.), *The early Christian world*, New York, 2017.

EUZEBIJE CEZAREJSKI, *Crkvena povijest*, Split, 2004.

FOSDICK Harry Emerson, *Living Under Tensions*, New York, 1941.

FRANZEN August, *Pregled povijesti Crkve*, Zagreb, 1970.

FROST Evelyn, *Christian Healing*, London, 1940.

FULLER Hailey M., *From Daimon to Demon: The Evolution of the Demon from Antiquity to Early Christianity* [Disertacija], University of Nevada Las Vegas, Las Vegas, 2013. Dostupno na: <https://digitalscholarship.unlv.edu/thesesdissertations/1826/> (15.8.2022.)

GAGER John G. (ur.), *Curse Tablets and Binding Spells from the Ancient World*, New York, 1992.

GLAZIER Michael, HELLWIG Monika K. (ur.), *Suvremena katolička enciklopedija*, Split, 1998.

GOLUBOVIĆ Aleksandra, KOPAJTIC Jelena, Problem zla u suvremenoj analitičkoj filozofiji religije. Zlo kao mogućnost za postizanje dobra, u: *Nova prisutnost* 10(2012.) 2, 235-248.

GOLUBOVIĆ Aleksandra, *Odabrana pitanja filozofije religije*, Rijeka, 2020.

GRAF Fritz, *Magic in the Ancient World*, Cambridge, 1997.

GREGORY NAZIANZEN, Orations, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, VII, Massachusetts, 1995.

GREGORY OF TOURS, *Life of the Fathers*, Liverpool, 2007.

GREGORY OF TOURS, *The History of the Franks*, Harmondsworth, 1974.

GRETIĆ Goran, Platonizam i temelji neoplatonizma, u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 10(1984.)1-2, 125-166.

GROB Jeffrey S., *A Major Revision of the Discipline on Exorcism : A Comparative Study on the Liturgical Laws in the 1614 and 1998 Rites of Exorcism* [Disertacija], Saint Paul University, Ottawa, 2007. Dostupno na: <https://ruor.uottawa.ca/handle/10393/29460> (12.3.2020.)

HANSEN Maurice G., The Name Lucifer, u: *The Old Testament Student* 4(1884.)2, 71-73.

HARNACK Adolf, *The Mission and Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, I, New York, 1908.

HARRINGTON Wilfrid J., *Uvod u Stari zavjet. Spomen obećanja*, Zagreb, 1993.

HARRISON Nonna Verna, HUNTER David G. (ur.), *Suffering and Evil in Early Christian Thought*, Michigan, 2016.

HERBERMANN Charles G., PACE Edward A. i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, IX, New York, 1913.

HERBERMANN Charles G., PACE Edward A. i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, I, New York, 1913.

HERBERMANN Charles G., PACE Edward A. i dr. (ur.), *The Catholic Encyclopedia*, XII, New York, 1913.

HICK John, *Evil and the God of Love*, New York, 2010.

HUMPHRIES Mark, *Early Christianity*, New York, 2006.

IRENAEUS, Against Heresies, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, I, Massachusetts, 1995., 315-567.

IVAN PAVAO II., *Veritatis splendor. Sjaj istine*, Zagreb, 2008.

IVAN ZLATOUSTI, *Krsne pouke*, Makarska, 2000.

JAKULJ Ivan, Pravne i bogoslužne odredbe o egzorcizmima, u: ANČIĆ Nediljko Ante, BIŽACA Nikola (ur.), *Kršćanstvo i zdravlje*, Zbornik radova međunarodnoga znanstvenog skupa, Split, 2006., 227-264.

JARAK Vjeko-Božo, *Rano kršćanstvo*, Plehan, 1986.

JEROME, The Life of S. Hilarion, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, VI, Massachusetts, 1995.

Jeruzalemska Biblija, Zagreb, 2018.

JOHN OF DAMASCUS, *The Orthodox Faith*, u: Hermigild DRESSLER (ur.), *The Fathers of the Church*, XXXVII, Washington, 1999., 164-406.

JONES Lindsay (ur.), *Encyclopedia of Religion*, IV, Farmington Hills, 2005.

JONES Lindsay (ur.), *Encyclopedia of Religion*, V, Farmington Hills, 2005.

JONES Lindsay (ur.), *Encyclopedia of Religion*, VIII, Farmington Hills, 2005.

JONES Lindsay (ur.), *Encyclopedia of Religion*, XII, Farmington Hills, 2005.

JONES Lindsay (ur.), *Encyclopedia of Religion*, XIII, Farmington Hills, 2005.

JUSTIN, *Apologije*, Split, 2012.

JUSTIN, *Razgovor s Trifunom*, Split, 2011.

Katekizam Katoličke Crkve, Zagreb, 2016.

Kršćanska vjera i demonologija, 26. lipnja 1975. Dostupno na: https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19750626_fede-cristiana-demonologia_en.html (11.8.2022.)

KURZ William S., *Acts of the Apostles*, Grand Rapids, 2013.

LACTANTIUS, *A Treatise on the Anger of God*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, VII, Massachusetts, 1995., 259-280.

LACTANTIUS, *The Divine Institutes*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, VII, Massachusetts, 1995., 9-223.

LACTANTIUS, *The Epitome of the Divine Institutes*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, VII, Massachusetts, 1995.

LAYCOCK Joseph P. (ur.), *The Penguin Book of Exorcisms*, New York, 2020.

LÉON-DUFOUR Xavier (ur.), *Rječnik biblijske teologije*, Zagreb, 1980.

LUJIĆ Božo, *Božja vladavina kao svijet novoga čovjeka*, Zagreb, 2010.

MARCONCINI Benito, AMATO Angelo i dr., *Anđeli i demoni. Povijesna drama između dobra i zla*, Zagreb, 2017.

MCBRAYER Justin P., HOWARD-SNYDER Daniel (ur.), *The Blackwell Companion to the Problem of Evil*, Chichester, 2013.

MCNAMARA Patrick, *Spirit Possession and Exorcism: History, Psychology, and Neurobiology*, II, Santa Barbara, 2011.

MINUCIUS FELIX, Octavius, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 173-198.

MISIARCZYK Leszek, Od charyzmatu do ordo exorcistarum. Rozwój praktyki egzorcyzmu w pierwotnym chrześcijaństwie, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 67-85.

MOHLBERG Leo Cunibert (ur.), *Liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli (Sacramentarium Gelasianum)*, Rim, 1960.

OESTERREICH Traugott K., *Possession, Demoniacal And Other Among Primitive Races, in Antiquity, the Middle Ages and Modern*, London, 1930.

ORIGEN, Against Celsus, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 395-669.

PATOUT BURNS James, Augustine on the Origin and Progress of Evil, u: *The Journal of Religious Ethics* 16(1998.)1, 9-27.

PAULINUS, The life of St. Ambrose, u: R. J. DEFERRARI Roy J. (ur.), *The Fathers of the Church*, XV, Washington, 2001., 27-66.

PLATON, *Država*, Zagreb, 2009.

Plotin, u: *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Dostupno na <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48797> (26.8.2022.)

RAGUŽ Ivica, *Vesperae sapientiae christianae. Tribine I*, Zagreb, 2003.

RATZINGER Joseph, *Dogma i navještaj*, Zagreb, 2011.

RATZINGER Joseph, SEEWALD Peter, *God and the World. Believing and Living in Our Time*, San Francisco, 2002.

REBIĆ Adalbert (ur.), *Opći religijski leksikon*, Zagreb, 2002.

REBIĆ Adalbert, *Središnje teme Staroga zavjeta*, Zagreb, 1996.

Rimski obrednik izdan po naredbi pape Pavla V. i pregledan brižljivošću drugih papa, a oblašću svetog G. N. pape Pija XI., udešen prema Zborniku kanonskoga prava, po tipskom izdanju rimskom, Zagreb, 1929.

Rimski obrednik obnovljen svetoga općega sabora Drugoga vatikanskog, proglašen vlašću pape Ivana Pavla II. Egzorcizmi i druge prošnje, Zagreb, 2010.

RONDET Henri, *Original Sin. The Patristic and Theological Background*, New York, 1972.

RUSSELL Jeffrey B., *Satan. The Early Christian Tradition*, Ithaca, 1982.

SARNA Nahum M., *The Jps Torah Commentary. Genesis*, Philadelphia, 1989.

ŠETKA Jeronim, *Hrvatska kršćanska terminologija*, Split, 1976.

SINGER Isidore (ur.), *The Jewish Encyclopedia*, V, New York, 1901.

SKOLNIK Fred, BERENBAUM Michael i dr. (ur.), *Encyclopaedia Judaica*, II, Farmington Hills, 2007.

SKOLNIK Fred, BERENBAUM Michael i dr. (ur.), *Encyclopaedia Judaica*, V, Farmington Hills, 2007.

SOCRATES SCHOLASTICUS, *The Ecclesiastical History*, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, II, Massachusetts, 1995., 1-178.

SORENSEN Eric, *Possession and Exorcism in the New Testament and Early Christianity*, Tübingen, 2002.

SPAEMANN Robert, Vjera je izvor najdublje radosti, u: *Nova tribina. Semestralna revija za religiju, kulturu i misaonu orijentaciju* 13(1996.), 6-11.

STUMP James B., MEISTER Chad (ur.), *Original Sin and the Fall: Five Views*, Downers Grove, 2020.

SULPITIUS SEVERUS, On the Life of St. Martin, u: SCHAFF Philip, WACE Henry (ur.), *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II*, XI, Massachusetts, 1995.

TADIĆ Ivan, Augustinovo poimanje zla, u: *Filozofska istraživanja* 24(2004.)1, 271-287.

TADIĆ Ivan, O zlu u misli sv. Tome Akvinskoga, u: *Crkva u svijetu* 39(2004.)1

TATIAN, Address to the Greeks, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, II, Massachusetts, 1995., 59-83.

TATIĆ Danijel, Sotonistička svećenica: u sotonizmu je sve besplatno – znanje, savjet, pomoć..., 14. srpnja 2013. Dostupno na: <https://blog.vecernji.hr/danijel-tatic/sotonisticka-svecenica-u-sotonizmu-je-sve-besplatno-znanje-savjet-pomoc-740> (4.9.2022.)

TEODOR MOPSUESTIJSKI, *Katehetske homilije*, Zagreb, 2004.

TEOFIL ANTIOHIJSKI, *Autoliku*, Split, 2013.

TERKA Mariusz, Opętanie i egzorcyzmy w apologetyce wczesnochrześcijańskiej II-III wieku, u: *Vox Patrum* 59(2013.), 87-111.

TERTULLIAN, A Treatise on the Soul, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995.

TERTULLIAN, *Against Hermogenes*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 477-502.

TERTULLIAN, *Apology*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 17-60.

TERTULLIAN, *On Exhortation to Chastity*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, IV, Massachusetts, 1995., 50-58.

TERTULLIAN, *On Idolatry*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 61-77.

TERTULLIAN, *On Patience*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 707-718.

TERTULLIAN, *The Five Books Against Marcion*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995., 269-475.

TERTULLIAN, *The Shows, or De Spectaculis*, u: ROBERTS Alexander, DONALDSON James, CLEVELAND COXE Arthur (ur.), *Ante-Nicene Fathers*, III, Massachusetts, 1995.

THOMAS AQUINAS, *On Evil*, New York, 2003.

THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, II, London, 1922.

THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, III, London, 1922.

THOMAS AQUINAS, *The Summa Theologica*, V, London, 1922.

THOMASSEN Einar, OORT Johannes van (ur.), *Nag Hammadi and Manichaean Studies*, LXIII, Leiden, 2009.

TOMIĆ Celestin, *Prapovijest spasenja*, Zagreb, 1995.

TOMIĆ Marko, Biblijski govor o demonima, opsjednutosti i izlječenjima, u: *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije* 135(2007.)5, 387-390.

TRAKAKIS Nick, *The God Beyond Belief. In Defence of William Rowe's Evidential Argument from Evil*, Dordrecht, 2007.

VAN SLYKE Daniel G., The Human Agents of Exorcism in the Early Christian Period: All Christians, Any Christians, or a Select Few Christians?, u: *Antiphon: A Journal for Liturgical Renewal* 16(2012.)3, 179-224.

VOS Nienke, OTTEN Willemien (ur.), *Demons and the Devil in Ancient and Medieval Christianity*, Leiden, 2011.

VUČKOVIĆ Ante, Spoznaja zla, 14. listopada 2021. Dostupno na: <https://www.svjetlorijeci.ba/kolumne/spoznaja-zla> (20.8.2022.)

YOUNG Francis, *A History of Exorcism in Catholic Christianity*, Cambridge, 2016.